

Funded by
the European Union

FARM *to* FORK
ACADEMY

Regionalni dokument o politikama

za

Održive prehrambene sistemima i sredstvima za
život u ruralnim područjima Zapadnog Balkana

Preporuke politika

2025

Regionalni dokument o politikama za održive prehrambene sisteme i sredstva za život u ruralnim područjima Zapadnog Balkana

Izdavač:

Albanska mreža za ruralni razvoj

Autor:

Anila Boshnjaku, vanredni profesor, Poljoprivredni univerzitet u Tirani

Metodologija:

Prof. Dr. Sc. Bojan Stipešević, Fakultet agrobiotehničkih nauka, Osijek, Hrvatska

Recenzija:

Prof. Dr. Sc. Bojan Stipešević, Fakultet agrobiotehničkih nauka, Osijek, Hrvatska

Evelina Azizaj, nacionalna koordinatorka, Albanska mreža za ruralni razvoj

Alba Tema, menadžerka projekta i istraživačica, Albanska mreža za ruralni razvoj

Dizajn:

Eduart Cani

Tirana, Decembar 2025

Ovaj dokument o politikama izrađen je uz finansijsku podršku Evropske unije. Sadržaj ovog dokumenta isključiva je odgovornost realizatora projekta i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

Zahvalnica

Regionalni dokument o politikama za održive prehrambene sisteme i sredstva za život u ruralnim područjima Zapadnog Balkana zasniva se na sveobuhvatnom radu stručnjaka i projektnih partnera iz cijelog regiona. Autori izražavaju zahvalnost nacionalnim ekspertima koji su učestvovali u izradi Nacionalnih izvještaja o jačanju položaja farmera u lancima vrijednosti i Nacionalnih dokumenata o politikama za održive prehrambene sisteme i ruralna sredstva za život u svakoj od zemalja Zapadnog Balkana, uključujući: dr Ramadan Klisurica (Kosovo^{*1}), dr Draženko Budimir (Bosna i Hercegovina), linka Beatović Nikić (Crna Gora), dr Aleksandra Martinovska Stojčeska (Severna Makedonija) i Slobodan Ljubojević (Srbija).

Posebna zahvalnost upućuje se projektnim timovima Nacionalnih mreža za ruralni razvoj u svakoj zemlji Zapadnog Balkana: Leotrim Gërmizaj (Kosovo), Angelina Lučić i Duško Cyjetinović (Bosna i Hercegovina), Slavica Delibašić (Crna Gora), Aleksandra Todorovska i Ljubomir Netkov (Severna Makedonija) i Dragan Roganović (Srbija), za njihov doprinos sprovođenju konsultacijskog procesa i pripremi nacionalnih izvještaja i nacionalnih dokumenata o politikama..

¹ Ovo označavanje se vrši bez prejudiciranja stava o statusu i u skladu je sa Rezolucijom UNSCR 1244/1999 i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde (ICJ) o Deklaraciji nezavisnosti Kosova.

Sadržaj

Izvršni rezime.....	7
1. Uvod.....	8
1.1. Pozadina: Poljoprivreda na Zapadnom Balkanu.....	8
1.2. Zašto održivost i zašto sada?.....	8
1.3. Ciljevi regionalnog pregleda.....	8
1.4. Struktura dokumenta o politici.....	9
2. Pregled odabranih lanaca vrijednosti na nivou zemalja.....	9
3. Metodologija.....	13
3.1. Participativni pristup i prikupljanje podataka.....	13
3.2. Konceptualni okvir SFVCD.....	14
3.3. Procjena performansi i bodovanje	15
3.4. Analitičke faze	15
4. SWOT analiza na regionalnom nivou.....	15
5. Diskusije i predložene praktične mjere za održive sisteme ishrane u zemljama WB-6.	19
6. Izazovi po zemljama i predložene mjere za sektor poljoprivrede i ruralnog razvoja u WB-6 .	27
6.1. Sažetak specifičnosti po zemljama	27
6.2. Predložene mjere za svaku zemlju WB-6	31
7. Preporuke politika za održive prehrambene sisteme i izvore egzistencije u zemljama WB-6 .	33
PRILOZI.....	36
PRILOG A: Detaljne informacije o konsultativnim sastancima po zemlji.....	36
PRILOG B. Kratkoročne i dugoročne mjere po svakoj zemlji WB-6	37

Spisak tabela

Tabela 1: Broj učesnika na konsultativnim sastancima po zemljama.....	13
Tabela 2.SWOT analiza na regionalnom nivou kroz tri dimenzije održivosti	16
Tabela 3: Sažetak zajedničkih izazova u sektoru poljoprivrede i ruralnog razvoja u zemljama WB-6:.....	19
Tabela 4. Predložene kratkoročne i dugoročne mjere za ekonomsku održivost poljoprivrednog sektora u WB-6	22
Tabela 5. Predložene kratkoročne i dugoročne mjere za socijalnu održivost poljoprivrednog sektora u WB-6	24
Tabela 6. Predložene kratkoročne i dugoročne mjere za ekološku održivost poljoprivrednog sektora u WB-6	25
Tabela 7. Tabela sažetka specifičnih izazova poljoprivrednog sektora po zemljama u WB-6.....	28
Tabela 8. Kratkoročne i dugoročne mjere u ekonomskom aspektu po svakoj zemlji WB-6.....	37
Tabela 9. Kratkoročne i dugoročne mjere u ekonomskom aspektu po svakoj zemlji WB-6.....	38
Tabela 10. Kratkoročne i dugoročne mjere u ekonomskom aspektu po svakoj zemlji WB-6.....	39

Lista skraćenica

AKIS – Sistem znanja i inovacija u poljoprivredi
CAP – Zajednička poljoprivredna politika
CEFTA – Centralnoevropski sporazum o slobodnoj trgovini
EU – Evropska unija
F2F – Strategija „Od polja do stola“
FAO – Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija
GDP – Bruto domaći proizvod
GI – Geografska oznaka
INSTAT – Zavod za statistiku Albanije
IPA – Instrument pretpristupne pomoći (fondovi EU)
IPARD – Instrument pretpristupne pomoći za ruralni razvoj
NGO – Nevladina organizacija
PDO – Oznaka zaštićenog porijekla
PGI – Oznaka zaštićenog geografskog porijekla
SFVCD – Razvoj održivih prehrambenih lanaca vrijednosti
SWOT – Analitički okvir: snage, slabosti, mogućnosti i prijetnje
TSG – Tradicionalni specijalitet garantovan
WB – Zapadni Balkan

Izvršni rezime

Poljoprivreda ostaje glavni oslonac zemalja Zapadnog Balkana (WB-6), oblikujući seoske živote, bezbjednost hrane i kulturni identitet u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Kosovu, Crnoj Gori, Sjevernoj Makedoniji i Srbiji. Iako se učešće poljoprivrede u BDP-u smanjilo tokom posljednjih godina, ona i dalje doprinosi između 4% i 16% nacionalne dodate vrijednosti—nekoliko puta više od prosjeka EU—i tako ima nesrazmjerno veliku ulogu u zapošljavanju. Međutim, sektor se suočava sa brojnim strukturnim i institucionalnim izazovima, uključujući mala porodična gazdinstva, ograničenu mehanizaciju, slab pristup finansijama i slabe proizvođačke organizacije, što farmere čini ranjivim na tržišne poremećaje i spoljne uticaje. Klimatske promjene dodatno pojačavaju pritiske kroz suše, poplave i degradaciju zemljišta, dok fragmentisane politike i ograničeni institucionalni kapaciteti i dalje usporavaju napredak ka usklađivanju sa EU standardima.

U tom kontekstu, Regionalni dokument o politikama za održive prehrambene sisteme i ruralna sredstva za život u WB-6 pruža detaljnu analizu i okvir zasnovan na dokazima za održiviji, konkurentniji i inkluzivniji agri-food sistem. Studija primjenjuje pristup FAO-vog modela održivog razvoja prehrambenih vrijednosnih lanaca (SFVCD), osiguravajući uporedivost kroz ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije i usklađenost sa Evropskim zelenim planom, strategijom "Od polja do stola" (Farm to Fork) i Zajedničkom poljoprivrednom politikom (CAP). Analiza se zasniva na širokom participativnom procesu koji uključuje šest nacionalnih konsultacija održanih između 2023. i 2024. godine, gdje su farmeri dali ključne informacije o ograničenjima i mogućnostima u odabranim vrijednosnim lancima. Procesori, zadruge i lokalne vlasti dodatno su doprinijeli svojim uvidima. Ovi lanci vrijednosti izabrani su na osnovu kriterijuma kao što su važnost lanca, konkurentnost, kapacitet proizvodnje i prerade, struktura troškova, profitni potencijal, održivost i dostupnost državne podrške.

Zemlje WB-6 suočavaju se sa sličnim izazovima: gazdinstva su uglavnom mala, pristup finansijama je ograničen visokim kamatama i zahtjevima za kolateral, dok infrastruktura za preradu i logistiku ostaje nedovoljno razvijena. Proizvođačke organizacije i zadruge su slabe, ostavljajući farmere u nepovoljnom položaju pri pregovaranju. Socijalni izazovi uključuju široko rasprostranjenu informalnost, rodnu neravnopravnost i iseljavanje mladih, što ugrožava ljudski kapital. Istovremeno, sektor je veoma ranjiv na klimatske promjene, uključujući eroziju zemljišta, degradaciju pašnjaka i neefikasno upravljanje stajnjakom, što povećava emisije gasova i ugrožava biodiverzitet.

Uprkos izazovima, zemlje WB-6 posjeduju značajne prednosti: povoljne agro-klimatske uslove, dugu tradiciju poljoprivrede i raznovrstan spektar specijalizovanih, visokovrijednih proizvoda. Donatorski programi i EU Instrument za pretpristupnu pomoć (IPARD) već ulažu u infrastrukturu, obuke i kvalitet proizvodnje. Ovi resursi, zajedno sa rastućom domaćom potražnjom i aspiracijama za članstvo u EU, predstavljaju ključnu priliku za ubrzanje transformacije prehrambenih sistema. Održiva tranzicija nije samo uslov EU, već preduslov za otpornost i dostojanstven život ruralnih zajednica. Usklađivanje sa Evropskim zelenim planom otvara pristup novim tržištima, tehnologijama i investicijama, uz preduslov da zemlje djeluju kolektivno i strateški. Modernizacijom institucija, jačanjem saradnje među farmerima i primjenom ekološke i socijalne održivosti, WB-6 mogu transformisati poljoprivredu iz sektora preživljavanja u održivi razvojni stub.

1. Uvod

1.1. Pozadina: Poljoprivreda na Zapadnom Balkanu

Poljoprivreda ostaje strateški stub u svih šest zemalja Zapadnog Balkana — Albaniji, Bosni i Hercegovini, Kosovu¹, Crnoj Gori, Sjevernoj Makedoniji i Srbiji — obezbjeđujući ruralnu zaposlenost, sigurnost hrane i očuvanje kulturnog identiteta. Učešće poljoprivrede u BDP-u znatno varira (od 3,1% u Srbiji do 15,5% u Albaniji u 2024. godini)², ali je svuda višestruko iznad prosjeka Evropske unije (1,6% u 2024.)³. Zbog toga je sektor izložen većem stepenu ekonomskih, socijalnih i ekoloških rizika. Struktura gazdinstava dominantno se zasniva na malim i rascjepkanim porodičnim farmama, dok se značajan dio profita i prodaje odvija kroz neformalne kanale. Prerađivački kapaciteti i standardi kvaliteta često su nedovoljno razvijeni. Dodatno, klimatski šokovi — uključujući suše, poplave i toplotne talase — zajedno s pritiscima na prirodne resurse kao što su degradacija zemljišta, nedostatak vode i slabljenje pašnjaka, produbljuju postojeće ranjivosti i utiču na konkurentnost i kvalitet života u ruralnim područjima⁴.

1.2. Zašto održivost i zašto sada?

U vremenu globalnih kriza, održivost nije izbor nego neophodan vodič za očuvanje sigurnih prehrambenih sistema i ruralnih sredstava za život. Evropski zeleni plan i njegova strategija "Od polja do stola", zajedno sa Zajedničkom poljoprivrednom politikom (CAP), definišu jasne ciljeve: bezbjednija hrana, smanjene emisije, bolja zaštita biodiverziteta, kružno korištenje resursa i pravednija raspodjela vrijednosti duž lanca. Za zemlje WB-6 koje teže članstvu u EU, usklađivanje sa strategijom F2F i CAP predstavlja ne samo uslov za pristup tržištu, već i ključnu razvojnu priliku: modernizaciju poljoprivrede, jačanje institucionalnih kapaciteta i mobilizaciju javnih i privatnih investicija. Mjerenje i unapređenje održivosti kroz ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije postaje nužno za smanjenje rizika, povećanje produktivnosti i otključavanje pristupa fondovima i tržištima Evropske unije.

1.3. Ciljevi regionalnog pregleda

Glavni ciljevi ovog regionalnog dokumenta o politikama su sljedeći:

1. Procijeniti održivost odabranih lanaca vrijednosti u šest zemalja Zapadnog Balkana (Albanija — mliječni proizvodi; Bosna i Hercegovina — mliječni proizvodi; Kosovo — povrće i mliječni proizvodi; Crna Gora — mliječni proizvodi; Sjeverna Makedonija — med; Srbija — crvena paprika/ajvar)
2. Razumjeti systemske izazove koji ograničavaju performanse lanaca vrijednosti, identifikovanjem ključnih organizacionih, institucionalnih, ekoloških i tržišnih slabosti..
3. Ponuditi praktične preporuke zasnovane na dokazima, uključujući prioritetne mjere za vlade, razvojne agencije i EU, kako bi se ubrzale reforme usklađene sa EU standardima, ojačala otpornost, povećala dodata vrijednost i obezbijedila pravednija raspodjela vrijednosti duž lanaca.

² Svjetska banka, 2025. Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo, dodata vrijednost (% BDP-a). World Development Indicators. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS>

³ Trading Economics. Evropska unija – Poljoprivreda, dodata vrijednost (% BDP-a). Preuzeto sa: <https://tradingeconomics.com/european-union/agriculture-value-added-percent-of-gdp-wb-data.html>

⁴ Svjetska banka, 2024. Izvještaj o klimatskim promjenama i razvoju za šest zemalja Zapadnog Balkana (Western Balkans 6 Country Climate and Development Report – CDDR). Vašington, DC: Svjetska banka. Dostupno na: <https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/western-balkans-6-ccdr>

1.4. Struktura dokumenta o politici

Dokument počinje sažetim pregledima svake zemlje, obuhvatajući demografiju, korišćenje zemljišta, strukturu gazdinstava, nivo mehanizacije, ekonomski doprinos poljoprivrede, trgovinske pozicije u odabranim lancima vrijednosti i glavne razvojne praznine. Nakon toga se objašnjava metodologija SFVCD, uključujući izvore podataka, participativne korake, način bodovanja i usklađivanje narativnih i kvantitativnih dokaza. Zatim slijedi objedinjena SWOT analiza koja razlaže snage, slabosti, mogućnosti i prijetnje kroz ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije.

Na osnovu ovih nalaza, izvještaj identifikuje skup zajedničkih strukturnih izazova u cijelom regionu i predlaže praktične mjere koje treba sprovesti prije pristupanja EU kako bi se ojačala konkurentnost i održivost. Dokument dalje nudi detaljne dijagnostičke uvide za svaki lanac vrijednosti i završava prioritarnim, akcijski orijentisanim preporukama za vlade, donatore i EU, postavljajući jasan put ka održivim prehrambenim sistemima i ruralnim sredstvima za život u WB-6.

2. Pregled odabranih lanaca vrijednosti na nivou zemalja

Albanija (lanac vrijednosti — mliječni proizvodi)

Prema podacima INSTAT-a⁵, Albanija je 2023. godine imala oko 2,4 miliona stanovnika, ali nisu dostupni razdvojeni podaci o urbano-ruralnoj strukturi. Poljoprivredno zemljište obuhvatalo je 11.363 km² u 2021. godini, što predstavlja oko 40% teritorije zemlje⁶. Sektor poljoprivrede, šumarstva i ribarstva doprinosio je 16,2% BDP-a u 2023. godini (pad u odnosu na 18,8% iz 2020. godine), što je i dalje znatno iznad prosjeka EU⁷. Mliječni sektor ostaje centralna aktivnost, učestvuje sa oko 40% ukupne poljoprivredne proizvodnje, ali suočava se sa strukturnim izazovima: dominacija malih farmi (96% ima manje od pet krava), neformalna prodaja, ograničen pristup savjetodavnim uslugama i finansiranju te pritisci na životnu sredinu povezani sa upravljanjem stajnjakom i degradacijom pašnjaka. Spoljnotrgovinska bilansa mliječnih proizvoda ostaje negativna: nedostatak domaće proizvodnje nadoknađuje se uvozom mlijeka u prahu, putera i sireva, dok neformalne prekogranične struje dodatno komplikuju precizno mjerenje trgovine⁸.

Bosna i Hercegovina (lanac vrijednosti — mliječni proizvodi)

Bosna i Hercegovina ima oko 3,2 miliona stanovnika, a poljoprivredno zemljište iznosi 22.630 km², odnosno oko 44% ukupne površine zemlje⁹. Učešće poljoprivrede u BDP-u je iznosilo 4,65% u 2023. godini, što je pad u odnosu na 5,91% u 2020. godini¹⁰. Mlijeko i mliječni proizvodi čine oko 40% stočarske proizvodnje, ali se broj proizvođača kontinuirano smanjuje, pri čemu mnogi posluju na nivou egzistencije. Mehanizacija i kapaciteti prerade su ograničeni, a složena federalna

⁵ INSTAT, 2024. Popis stanovništva i stambenih jedinica 2023. Preuzeto sa: <https://www.instat.gov.al/en/census-2023/>

⁶ Svjetska banka, 2024b. Poljoprivredno zemljište (% od ukupne površine), Albanija. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.AGRI.ZS?locations=AL>

⁷ Svjetska banka, n.d. Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo, dodata vrijednost (% BDP-a). World Development Indicators. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS>

⁸ Albanian Network for Rural Development (ANRD), 2025. Nacionalna politika održivih prehrambenih sistema i ruralnih sredstava za život – Albanija. Preuzeto sa: <https://anrd.al/wp-content/uploads/2025/11/National-Policy-Documents-Albania-1.pdf>

⁹ Svjetska banka, 2024e. Poljoprivredno zemljište (% od ukupne površine), Bosna i Hercegovina. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.AGRI.ZS?locations=BA>

¹⁰ Svjetska banka, 2024f. Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo, dodata vrijednost (% BDP-a), Bosna i Hercegovina. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=BA>

struktura otežava vođenje koherentne poljoprivredne politike, jer su nadležnosti podijeljene na državne, entitetske, kantonalne i lokalne nivoe. Ovo dovodi do fragmentisanih podataka, preklapajućih podsticaja i nedovoljno koordinisanih mjera ruralnog razvoja. Trgovinski bilans mliječnih proizvoda u 2023. ostao je negativan, sa pokrivenošću uvoza izvozom od -56%.¹¹

Kosovo (lanac vrijednosti — povrće i mliječni proizvodi)

Kosovo ima oko 1,5 miliona stanovnika, a 2022. godine registrovano je oko 420.482 ha korištenog poljoprivrednog zemljišta¹². U 2023. godini poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo učestvovali su sa 7,22% u BDP-u¹³. Sektor, posebno odabrani lanci vrijednosti, suočava se sa izazovima kao što su fragmentisana gazdinstva, dominacija malih farmara sa ograničenim pristupom savjetodavnim uslugama, mehanizaciji i finansijama, kao i slabe proizvođačke organizacije. Sektor je visoko izložen klimatskim prijetnjama poput suša i nedostatka vode. Negativan trgovinski bilans dodatno potvrđuje zavisnost od uvoza i ograničen izvoz zbog nedostatka kapaciteta za preradu, sertifikaciju i integraciju na tržište, uprkos povoljnim agroklimatskim uslovima i rastućoj domaćoj potražnji¹⁴.

Crna Gora (lanac vrijednosti — mliječni proizvodi)

Stanovništvo Crne Gore iznosilo je 623.831 stanovnika u 2024. godini, a poljoprivredno zemljište pokrivalo je 2.556 km², što predstavlja približno 18% teritorije zemlje¹⁵. Udio poljoprivrede u BDP-u smanjen je sa 7,6% u 2020. na 5,5% u 2023. godini¹⁶. Iako lanac vrijednosti mlijeka ostaje od velike važnosti za sektor, suočava se sa nekoliko izazova, uključujući nedovoljno razvijene kapacitete prerade, niske otkupne cijene za poljoprivrednike i slabiju tržišnu organizaciju. Planinski teren i rasprostranjena ruralna naselja dodatno povećavaju troškove prikupljanja i logistike, ograničavajući konkurentnost i efikasnost obima¹⁷. U 2024. godini uvoz mlijeka iznosio je približno 79,8 miliona eura, dok je izvoz dostigao samo 0,25 miliona eura, što ukazuje na snažnu zavisnost sektora od uvoza¹⁸.

Sjeverna Makedonija (lanac vrijednosti — med)

Sjeverna Makedonija ima oko 1,7 miliona stanovnika, a poljoprivredno zemljište obuhvata oko 12.600 km² (skoro pola zemlje)¹⁹. Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo činili su 5,9% BDP-a u 2024. godini. Lanac vrijednosti meda je važan za ruralna područja i ekosistemske usluge, naročito u brdskim i depopulirajućim predjelima. Sektor karakterišu fragmentisana proizvodnja, slabe proizvođačke organizacije, ograničen pristup savjetodavnim i veterinarskim uslugama i izloženost

¹¹ Rural Development Network of Bosnia and Herzegovina, 2025. Nacionalna politika održivih prehrambenih sistema i ruralnih sredstava za život – Bosna i Hercegovina. Preuzeto sa: Policy dokument: [Policy dokument: Održivi prehrambeni sistemi i sredstva za život u ruralnim područjima - PORTAL AGROKULTURA](#)

¹² Svjetska banka, 2024g. Procjene stanovništva, Kosovo. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=XK>

¹³ Svjetska banka, 2024h. Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo, dodata vrijednost (% BDP-a), Kosovo. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=XK>

¹⁴ Network of Organizations for Rural Development of Kosovo, 2025. Nacionalna politika održivih prehrambenih sistema i ruralnih sredstava za život – Kosovo [Neobjavljeni nacrt politike].

¹⁵ Svjetska banka, 2024i. Procjene stanovništva, Crna Gora. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=ME>

¹⁶ Svjetska banka, 2024j. Poljoprivredno zemljište (% od ukupne površine), Crna Gora. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.AGRI.ZS?locations=ME>

¹⁷ Rural Development Network of Montenegro, 2025. Nacionalna politika održivih prehrambenih sistema i ruralnih sredstava za život – Crna Gora. Preuzeto sa: National policy on sustainable food systems and livelihoods in rural | <https://ruralnet.mk/en>

¹⁸ MONSTAT, 2025. Spoljna trgovina poljoprivrednim i prehrambenim proizvodima. Preuzeto sa: <https://www.monstat.org/eng/novosti.php?id=4261>

¹⁹ Svjetska banka, 2024l. Procjene stanovništva, Sjeverna Makedonija. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=MK>

nepoštenim trgovačkim praksama. Trgovinski bilans meda je negativan — zemlja uvozi oko 2,5 puta više nego što izvozi, uz deficit od oko 358.000 eura²⁰.

Srbija (lanac vrijednosti — crvena paprika/ajvar)

U 2021. godini, stanovništvo Srbije iznosilo je oko 6,6 miliona, a poljoprivredno zemljište pokrivalo je 34.850 km²²¹. Prema statističkim podacima, poljoprivredni sektor je doprinio sa 3,79% BDP-a zemlje²². Crvena paprika predstavlja značajnu djelatnost unutar poljoprivrede i ima dugu tradiciju zaštite Geografske oznake (GI), posebno *Leskovačkog domaćeg ajvara*, koji kombinuje kulturnu vrijednost sa tržišnim potencijalom. Međutim, uprkos povoljnim agroklimatskim uslovima i kvalitetnim sirovinama, sektor se suočava sa klimatskom varijabilnošću koja utiče na prinose, nedostatkom radne snage, kapacitetskim i usklađenim nedostacima kod malih prerađivača te ograničenim kolektivnim marketingom i brendiranjem. Analiza pokazuje da je većina malih proizvođača nezavisna, sa minimalnom horizontalnom saradnjom, dok konkurencija jeftinijeg industrijskog ili uvoznog ajvara dodatno smanjuje profitabilnost²³.

Zajedničke karakteristike u regionu

U svih šest zemalja Zapadnog Balkana, poljoprivreda i dalje ima izuzetno veliki ekonomski i društveni značaj u poređenju sa prosjekom EU. Uprkos strukturnim i institucionalnim razlikama, nacionalni strateški dokumenti pokazuju snažnu usklađenost u nekoliko ponavljajućih tema koje oblikuju agri-prehrambene sisteme u regionu.

Prvo, proizvodne strukture ostaju veoma fragmentisane i dominirane malim porodičnim gazdinstvima koja često posluju na polu-egzistencijalnom nivou. Ova fragmentacija ograničava mehanizaciju, zajednička ulaganja i pristup finansiranju, što održava produktivnost ispod potencijala i umanjuje učešće na formalnim tržištima.

Drugo, proizvođačke organizacije i savjetodavni sistemi su nedovoljno razvijeni. U svim zemljama pokrivenost poljoprivrednih savjetodavnih službi je ograničena, dok je formiranje zadruga i proizvođačkih grupa sporo i neravnomerno. Ovakva slaba institucionalna osnova smanjuje pregovaračku moć farmera, otežava prenos znanja i ograničava integraciju u lance vrijednosti i savremena tržišta.

Treće, ekološki i klimatski izazovi se intenziviraju. Postoje značajni nedostaci u upravljanju životnom sredinom, posebno u rukovanju stajnjakom, navodnjavanju i kontroli erozije, dok su ulaganja u zelenu infrastrukturu i dalje niska. Kao rezultat toga, i biljna i stočarska proizvodnja suočavaju se sa sve većim rizicima po produktivnost.

Četvrto, agri-prehrambeni trgovinski bilans je strukturno negativan u analiziranim lancima vrijednosti, uključujući mlijeko, povrće, med i ajvar. Domaća proizvodnja rijetko zadovoljava

²⁰ Rural Development Network of North Macedonia, 2025. Nacionalna politika održivih prehrambenih sistema i ruralnih sredstava za život – Sjeverna Makedonija. Preuzeto sa: <https://ruralnet.mk/en/documents-publications-f2f/nacionalna-politika-f2f>

²¹ Svjetska banka, 2024o. Procjene stanovništva, Srbija. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=RS>

²² Svjetska banka, 2024q. Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo, dodata vrijednost (% BDP-a), Srbija. Preuzeto sa:

<https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=RS>

²³ Rural Development Network of Serbia, 2025. Nacionalna politika održivih prehrambenih sistema i ruralnih sredstava za život – Srbija [Neobjavljeni nacrt politike].

nacionalnu potražnju, dok je izvoz ograničen uskim grlima u preradi i sertifikaciji, izazovima u kontroli kvaliteta i nedovoljnom diferencijacijom proizvoda.

Fragmentacija politika i ograničena koordinacija i dalje podrivaju ukupne rezultate sektora. Federalni sistem Bosne i Hercegovine predstavlja ekstremno primer, ali čak i unitarne države imaju teškoće u usklađivanju centralnih i lokalnih institucija. Procesi usklađivanja sa EU, posebno u okviru ZPP (CAP) i strategije „Od polja do stola“ (F2F), napreduju, ali kapacitet institucija, sistemi monitoringa i savetodavne službe ostaju slabi u celom regionu. Sve zajedno, ovi obrasci potvrđuju region u postepenoj, ali neujednačenoj tranziciji ka održivim i inkluzivnim agri-prehrambenim sistemima.

3. Metodologija

3.1. Participativni pristup i prikupljanje podataka

Regionalni dokument o politikama predstavlja rezultat participativnog konsultacijskog procesa sa farmerima u svih šest zemalja Zapadnog Balkana (WB-6). Proces je sproveden prema jedinstvenoj metodologiji *participativnih konsultacija i dijaloga, sa ciljem jačanja položaja farmera u lancima vrijednosti*²⁴. Tokom perioda 2024–2025. godine, u svakoj od zemalja WB-6 organizovano je pet radionica sa farmerima.

Ukupno 460 farmera učestvovalo je u konsultativnim sastancima širom regiona, među kojima 167 žena i 111 mladih osoba (uzrasta 18–40 godina). Farmeri su bili uključeni u različite lance vrijednosti, uključujući ljekovito i aromatično bilje (MAP), mlijeko, med, povrće i crvenu papriku. U Tabeli 1 dat je pregled broja učesnika po zemlji i lancu vrijednosti (*detaljne informacije o učesnicima nalaze se u Aneksu A*).

Tabela 1: Broj učesnika na konsultativnim sastancima po zemljama

Zemlja	Lanac vrijednosti	Boj učesnika	Žene	18-40 godina starosti
Albanija	MAPs, mliječni proizvodi	78	16	15
Bosna i Hercegovina	Mliječni proizvodi	82	54	23
Kosovo	Povrće, mliječni proizvodi	62	10	25
Crna Gora	Mliječni proizvodi	77	24	18
Sjeverna Makedonija	Med	94	19	0
Srbija	Crvena paprika	67	44	30
Ukupno u WB-6 zemljama		460	167	111

Izvor: Autor na osnovu podataka projekta F2F Academy

Istovremeno, konsultacijski proces je farmerima pružio priliku da bolje razumiju svoj položaj unutar lanca vrijednosti i da saznaju o faktorima, pozitivnim i negativnim, koji utiču na održivost postojećih lanaca vrijednosti. Takođe su bili informisani o zahtjevima i prioritetima potrebnim za jačanje i unapređenje ovih lanaca u budućnosti.

Pored primarnih podataka prikupljenih kroz participativne procese, analiza se oslanjala i na širok spektar sekundarnih izvora podataka, uključujući nacionalne statističke agencije, ministarstva poljoprivrede i međunarodne baze podataka kao što su FAOSTAT i EUROSTAT. Dodatni dokazi su prikupljeni iz IPARD i IPA sistema praćenja, FADN farmarskih evidencija, kao i iz strateških i sektorskih dokumenata poput strategija ruralnog razvoja i sektorskih izvještaja. Studije i evaluacije podržane od donatora, posebno od FAO-a, GIZ-a, UNDP-a, Italijanske razvojne saradnje i Svjetske banke, dodatno su obogatile skup podataka, obezbjeđujući sveobuhvatan pregled proizvodnih trendova, tržišnih dinamika i institucionalnih okvira u regionu.

²⁴ Metodologija participativnih konsultacija i dijaloga za jačanje položaja farmera u lancu vrijednosti razvijena je od strane prof. dr. sc. Bojana Stipeševića sa Fakulteta agrobiotehničkih nauka u Osijeku. Ova metodologija služila je kao primarni alat za sprovođenje konsultativnog procesa u zemljama WB-6.

Nakon procesa prikupljanja podataka, izrađeno je šest nacionalnih izvještaja o *Participativnim konsultacijama i dijalogu za jačanje položaja farmera u lancu vrijednosti*, od kojih je svaki analizirao izazove i mogućnosti sa kojima se farmeri u zemljama WB-6 suočavaju u odabranim lancima vrijednosti. Takođe je za svaku zemlju pripremljen i nacionalni dokument o *Politikama za održive prehrambene sisteme i sredstva za život u ruralnim područjima*, koji pruža detaljnu procjenu ekonomskih, socijalnih i ekoloških performansi odgovarajućih lanaca vrijednosti u skladu s principima FAO metodologije. Kako bi se odgovorilo na sistemske izazove identifikovane u odgovarajućim lancima vrijednosti, dokumenti o politikama ponudili su skup koherentnih i primjenjivih preporuka usmjerenih na jačanje održivosti, konkurentnosti i otpornosti u svakoj od zemalja WB-6.

3.2. Konceptualni okvir SFVCD

Regionalni dokument o politikama zasniva se na šest nacionalnih dokumenata o politikama, razvijenih u svakoj od zemalja WB-6 na osnovu SFVCD konceptualnog okvira²⁵. Ovaj okvir definiše deset principa koji obuhvataju ekonomsku, socijalnu i ekološku održivost, dinamične i sistemske procese, upravljanje i orijentisanost ka krajnjem tržištu, strateško planiranje, unapređenje (upgrading), mogućnost širenja (scalability) i višestakeholdersko učešće.

U slučaju Regionalnog dokumenta o politikama, analize su fokusirane samo na Fazu 1 SFVCD okvira: Mjerenje performansi. Ova faza procjenjuje da li određeni lanci vrijednosti obezbjeđuju ekonomsku profitabilnost, socijalnu inkluzivnost i ekološku odgovornost. Ekonomska održivost odnosi se na profitabilnost i pristup tržištu za sve aktere; Socijalna održivost procjenjuje jednakost, uslove rada i uključenost žena i mladih; Ekološka održivost analizira uticaje na zemljište, vodu i biodiverzitet. Iako se ove dimenzije razmatraju odvojeno, one se preklapaju, a kompromisi između njih analiziraju se kako bi se obezbijedilo usklađivanje sa zahtjevima F2F Strategije i ZPP-a (CAP). Dijagram ispod prikazuje metodološki okvir.

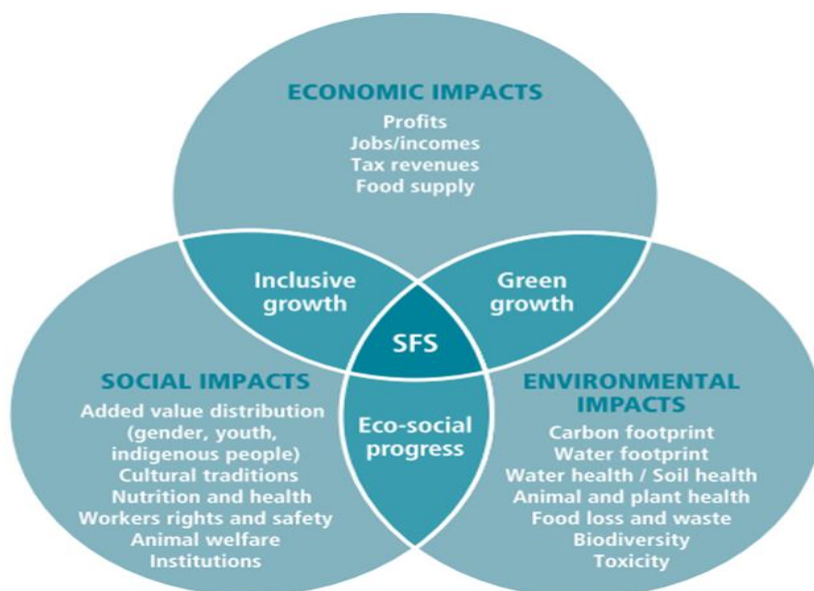

Figura 1: Održiva vrijednost prehrambenog lanca prema FAO SFVCD okviru.

²⁵ FAO (2014). *Sustainable Food Value Chain Development: Guiding Principles*. Rim: Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu. ISBN: 978-92-5-108481-6. Dostupno na: <https://www.fao.org/3/i3953e/i3953e.pdf>

3.3. Procjena performansi i bodovanje

Procjena performansi u svim lancima vrijednosti sprovedena je korištenjem standardizovane metodologije koja kvalitativne podatke pretvara u kvantitativne ocjene. Primijenjen je zajednički sistem bodovanja, na skali od 1 do 3, pri čemu: 1 označava da određeni element umanjuje održivost, 2 odražava neutralan ili mješovit efekat, i 3 predstavlja pozitivan doprinos održivosti. U pojedinim slučajevima koristi se detaljnija skala od 1 do 5 za procjenu ekonomskih, socijalnih i ekoloških indikatora, uključujući profitabilnost, zaposlenost, pristup tržištu, uslove rada, uključenost žena i mladih, emisije gasova staklene bašte, biodiverzitet i upravljanje otpadom. Nakon toga izračunavaju se kompozitne ocjene za svaki stub održivosti, koje se potom validiraju kroz ekspertske pregled. Kada su korištene narativne procjene, one su sistematski prevedene u isti okvir bodovanja kako bi se obezbijedila konzistentnost i uporedivost u svim kontekstima.

3.4. Analitičke faze

Pored samog procesa bodovanja, svi nacionalni dokumenti o politikama primijenili su strukturiran, višefazni analitički pristup za dijagnostikovanje sistemskih izazova unutar lanaca vrijednosti. Analiza je obično započinjala ocjenjivanjem održivosti, korištenjem standardizovanih kvantitativnih skala (pretežno skala 1–3, gdje 1 označava negativan uticaj na održivost, 2 neutralan efekat, a 3 pozitivan doprinos; a u pojedinim slučajevima i skala 1–5 radi preciznijeg razlikovanja ekonomskih, socijalnih i ekoloških indikatora). Nakon bodovanja slijedila je analiza osnovnih uzroka i sistemska analiza, koja je obuhvatala mapiranje lanca vrijednosti, dijagnostiku upravljanja (governance diagnostics) te procjene tržišta i potrošača s ciljem identifikovanja ključnih ograničenja kao što su fragmentacija, neformalnost, nedostatak koordinacije i ograničeni kapaciteti za sprovođenje propisa. Treća faza bila je fokusirana na triangulaciju i validaciju podataka, oslanjajući se na nalaze nacionalnih dokumenata o politikama i nacionalnih izvještaja. Na kraju, prikupljeni dokazi su reorganizovani i sintetizirani u šire ciljeve održivosti. Ovaj objedinjeni analitički okvir — ocjenjivanje, dijagnoza sistema i validacija dokaza — pružio je koherentnu osnovu za oblikovanje primjenjivih i kontekstualno relevantnih mjera politika u cijelom regionu.

4. SWOT analiza na regionalnom nivou

Nacionalni dokumenti o politikama iz Albanije, Bosne i Hercegovine, Kosova, Crne Gore, Sjeverne Makedonije i Srbije otkrivaju zajedničke obrasce u agri-prehrambenim sistemima Zapadnog Balkana. SWOT analiza na regionalnom nivou, zasnovana na SFVCD okviru, procjenjuje ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije u čitavom regionu. Tabela u nastavku prikazuje ključne snage, slabosti, prilike i prijetnje, dok prateći narativ daje detaljnije objašnjenje svakog elementa. Analiza se oslanja na dokaze iz studija specifičnih za pojedine zemlje i na participativne konsultacije, što obezbjeđuje sveobuhvatnu regionalnu perspektivu.

Tabela 2.SWOT analiza na regionalnom nivou kroz tri dimenzije održivosti

	Snage	Slabosti	Prilike	Prijetnje
Ekonomski	- Povoljni agroklimatski uslovi za razvoj poljoprivrednih aktivnosti. - Duge poljoprivredne tradicije održavaju proizvodni potencijal gazdinstava. - Nišni, visokovrijedni proizvodi (sir, med, ajvar) sa potencijalom za geografsko porijeklo (GI) otvaraju mogućnosti za izvoz. - Rastući prinosi mlijeka u Albaniji i Bosni i Hercegovini.	- Dominacija malih poljoprivrednih gazdinstava (prosječno 2–6 ha) i visoka rascjepkanost zemljišta, što ograničava ostvarivanje ekonomije obima. - Nizak nivo profitabilnosti i produktivnosti. - Ograničen pristup kreditima zbog zahtjeva za kolateralom i visokih kamatnih stopa. - Nedostatak radne snage i rastući troškovi angažovanja nepoljoprivrednih radnika. - Ograničeni kapaciteti za preradu, sertifikaciju i marketing. - Slaba infrastruktura (putevi, hladnjače, logistika) i ograničena pokrivenost osiguranjem. - Neformalna tržišta i slabe organizacije poljoprivrednika ostavljaju proizvođače sa niskom pregovaračkom moći. - Nizak nivo svijesti i primjene digitalnih tehnologija u poljoprivredi. - Ograničen pristup kvalitetnim savjetodavnim (ekstenzionim) uslugama.	- Usklađivanje sa Zajedničkom poljoprivrednom politikom EU (CAP) omogućava finansiranje konsolidacije zemljišta, mehanizacije i unapređenja lanaca vrijednosti. - Očekuje se da će zemljišne reforme, zadruge i ugovorna proizvodnja povećati efikasnost. - IPARD podrška može unaprijediti infrastrukturu i ojačati konkurentnost. - Šeme kvaliteta (geografske oznake – GI), organska sertifikacija i slični mehanizmi povećavaju pristup premium tržištima.	- Depopulacija i nedostatak spremnosti mladih ljudi da se uključe u poljoprivredu. - Tržišna volatilnost, visoki ulazni troškovi i klimatski šokovi ugrožavaju profitabilnost poljoprivrednih gazdinstava. - Odgođeno usklađivanje sa Zajedničkom poljoprivrednom politikom EU (CAP) i složene upravljačke strukture otežavaju sprovođenje reformi.

Socijalni	- Snažne ruralne tradicije, porodični poljoprivredni sistemi i tradicionalne poljoprivredne prakse koje čuvaju međugeneracijsko znanje. - Poljoprivreda i dalje predstavlja centralni oslonac ruralnih egzistencija, podržavajući zapošljavanje i lokalnu sigurnost hrane. - Visok nivo društvene kohezije i otpornosti zajednica, što omogućava saradnju i razmjenu znanja. - Aktivne organizacije civilnog društva i udruženja poljoprivrednika koja zastupaju interese proizvođača.	- Odlazak stanovništva i starenje populacije smanjuju dostupnost radne snage i učešće u ruralnim područjima. - Nedostatak spremnosti mladih da ulažu u ruralne zajednice umanjuje generacijsku obnovu na poljoprivrednim gazdinstvima. - Rodna neravnopravnost ograničava inkluzivnost u poljoprivrednim aktivnostima i procesima donošenja odluka. - Ograničen pristup socijalnoj zaštiti i penzijama povećava ranjivost stanovništva. - Nizak kvalitet obrazovanja, zdravstvenih usluga, putne infrastrukture i javnog prevoza.	- Usklađivanje sa Zajedničkom poljoprivrednom politikom EU (CAP) i drugim EU poljoprivrednim programima. - Jačanje zadruga i napredak u primjeni sistema AKIS (Agricultural Knowledge and Innovation Systems). - Napredak u povećanju formalnog zapošljavanja, zaštite radnih prava i poboljšanju radnih uslova. - Povećanje ulaganja u stručnu praksu i obrazovanje, kao i u savjetodavne usluge. - Rast svijesti i postepena primjena digitalnih tehnologija. - Promocija ruralnog turizma, tradicionalnih proizvoda i kulturnog nasljeđa.	- Visoka emigracija i starenje stanovništva. - Ograničen pristup kreditima i finansijskim uslugama, posebno za male poljoprivrednike, ruralne žene i mlade. - Slabe institucije i upravljanje, neformalnost i ograničena tržišna transparentnost. - Isključenost žena i mladih iz ruralnih sredina iz procesa donošenja odluka.
-----------	---	---	---	--

Ekološki	- Raznoliki agroekosistemi i tradicionalni agropastoralni sistemi. - Visok udeo poljoprivrednog zemljišta u cijelom regionu. - Prisutnost pašnjaka, šuma i močvara. - Tradicionalna poljoprivreda sa niskim ulaznim troškovima i agropastoralni sistemi. - Integracija ratarstva i stočarstva uz održivo korišćenje zemljišta.	- Niski prinosi stoke i loše upravljanje stajskim đubrivom. - Erozija zemljišta, degradacija pašnjaka i krčenje šuma. - Ograničena primjena klimatski odgovornih poljoprivrednih praksi, obnovljivih izvora energije i reciklaže otpada. - Slabo praćenje stanja životne sredine i sprovođenje propisa. - Rascjepkana zemljišna posjeda i neodržive prakse korišćenja zemljišta. - Prekomjerna paša i monokultura u nekim područjima. - Ograničena svijest i znanje poljoprivrednika o praksama održivog upravljanja životnom sredinom.	- Ojačano upravljanje životnom sredinom i monitoring, podržani usklađivanjem sa EU i regionalnom saradnjom. - Regionalni i nacionalni politički okviri, uključujući usklađivanje sa EU Green Deal-om, ekološke mjere CAP-a i strategije prilagođavanja klimatskim promjenama. - Primjena klimatski odgovornih poljoprivrednih praksi i unapređenje stočarske proizvodnje. - Proširenje korišćenja obnovljivih izvora energije, uključujući biogas, solarnu energiju i male hidroelektrane. - Razvoj ekoturizma i agroturizma radi diverzifikacije ruralnih prihoda, uz promovisanje očuvanja prirode i kulturnog nasljeđa.	- Ograničen napredak u sprovođenju Zelene agende za Zapadni Balkan (GAWB). Slabo sprovođenje propisa o zaštiti životne sredine i fragmentirana implementacija politika ograničavaju efikasno upravljanje prirodnim resursima. - Povećana učestalost i intenzitet suša, poplava i štetočina. - Rastuće temperature i klimatska varijabilnost. - Gubitak biodiverziteta i degradacija zemljišta, pašnjaka i šuma.
----------	--	---	--	--

5. Diskusije i predložene praktične mjere za održive sisteme ishrane u zemljama WB-6.

Analiza pokazuje da se agro-prehrambeni sistemi u svih šest zemalja – Albaniji, Bosni i Hercegovini, Kosovu, Crnoj Gori, Sjevernoj Makedoniji i Srbiji – suočavaju sa sličnim strukturnim problemima. SWOT analiza prioriternih lanaca vrijednosti pokazuje da su poljoprivreda i ruralni razvoj u svakoj zemlji ograničeni fragmentiranim proizvodnim strukturama, slabom organizacijom proizvođača, ograničenim pristupom znanju i finansijama, postojanim socijalnim nejednakostima i pritiscima na životnu sredinu. Ova sinteza ističe zajedničke izazove u ekonomskim, socijalnim i ekološkim dimenzijama i predlaže ključne mjere koje bi trebalo sprovesti prije pristupanja EU radi jačanja konkurentnosti i održivosti.

Tabela 3: Sažetak zajedničkih izazova u sektoru poljoprivrede i ruralnog razvoja u zemljama WB-6:

Dimenzija	Zajednički izazovi
Ekonomska	<u>Dominacija malih gazdinstava.</u> Proizvodnju u regiji dominantno čine mala porodična gazdinstva, što ograničava ekonomiju obima i efikasnost. Prosječna veličina gazdinstava je najmanja u Albaniji (1,2 ha), zatim na Kosovu (1,5 ha), Crnoj Gori (2 ha), Sjevernoj Makedoniji (2,6 ha) i Bosni i Hercegovini (3 ha), dok Srbija ima najveću prosječnu veličinu gazdinstava (6 ha). <u>Ograničen pristup finansijama.</u> Visoke kamatne stope, nedostatak kolaterala i složene administrativne procedure isključuju mnoge male poljoprivrednike iz formalnih kreditnih sistema. To ograničava ulaganja u opremu, tehnologiju i unapređenje gazdinstava, održavajući nizak nivo produktivnosti i profitabilnosti. Takođe, nacionalni programi podrške u većini zemalja WB-6 smatraju se nedovoljnim za potrebe poljoprivrednika. <u>Neadekvatna infrastrukturna podrška kvaliteta.</u> Nedostatak skladišnih kapaciteta, nedovoljno razvijene preradbene sposobnosti i ograničena logistika hladnog lanca doprinose gubicima proizvoda i smanjenju kvaliteta, što slabi konkurentnost proizvoda na lokalnim i međunarodnim tržištima. <u>Organizacija lanaca vrijednosti.</u> Dominiraju neformalna tržišta, pregovaračka moć poljoprivrednika je niska, a proizvođačke grupe ili zadruge nisu funkcionalne. Fragmentacija lanaca vrijednosti ograničava sposobnost poljoprivrednika da pregovaraju o boljim cijenama ili pristupe novim tržištima. <u>Ljudski kapital i primjerna tehnologije.</u> Ograničeno znanje, obuka i primjena inovacija smanjuju produktivnost. Niska svijest, slab savjetodavni sistem i manjak tehničkih vještina otežavaju usvajanje tehnologija, dok nedostaci u obuci i ekstenzionim uslugama sprječavaju modernizaciju malih gazdinstava. <u>Niska profitabilnost.</u> Visoki troškovi inputa, fragmentirana proizvodnja, slaba pregovaračka moć i ograničen pristup tržištima smanjuju marže gazdinstava. Mnogi mali proizvođači posluju na ili blizu nivoa samodostatnosti, sa minimalnim viškom za reinvestiranje u opremu ili inovacije. Strukturne, finansijske, organizacione i slabosti ljudskog kapitala opisane gore kolektivno erodiraju profitabilnost, ugrožavajući dugoročnu ekonomsku održivost i konkurentnost agro-prehrambenih sistema u regiji.

Socijalna

Neformalno tržište rada i loši radni uslovi. Poljoprivreda u regiji u velikoj mjeri zavisi od neplaćenog porodičnog rada, posebno žena i starijih osoba, pri čemu neformalnost obuhvata i preradu i marketinške aktivnosti. Udio porodičnog rada iznosi 50–70 % ukupne poljoprivredne radne snage u zemljama WB-6, sa najvišim udjelima u Kosovu (70 %), Albaniji (60–65 %) i Crnoj Gori (60 %), zatim Bosni i Hercegovini i Srbiji (55–60 %), te Sjevernoj Makedoniji (50 %). Iako ovo pruža osnovnu egzistencijalnu sigurnost, ograničava produktivnost i ostavlja većinu radnika bez pristupa formalnim radnim pravima i socijalnom osiguranju.

Depopulacija ruralnih područja i generacijska obnova. Ruralna područja u WB-6 i dalje bilježe visok nivo iseljavanja, potaknut ograničenim ekonomskim prilikama, socijalnim životom i trajnim deficitima u infrastrukturi i uslugama. Ovaj trend smanjuje radnu snagu, dostupnost kvalifikovanih radnika i doprinosi postepenoj depopulaciji zajednica. Kako mlađe generacije odlaze u inostranstvo ili u urbana područja u potrazi za boljim perspektivama, ruralni regioni se suočavaju sa rastućim izazovima u održavanju poljoprivredne proizvodnje, socijalne kohezije i dugoročnog razvoja.

Isključenost žena i mladih koji žive u ruralnim područjima. Ova važna grupa u ruralnim zajednicama suočava se sa nizom trajnih izazova, uključujući nisku participaciju u donošenju odluka i lancima vrijednosti, ograničen pristup zemljištu, finansijama i obuci. Vlasništvo nad zemljištem, najvažnijim proizvodnim resursom u poljoprivredi, ostaje posebno nisko: 8 % registrovanih vlasnika u Kosovu, 11 % u Albaniji, ispod 20 % u Bosni i Hercegovini, 17–19 % u Crnoj Gori i Sjevernoj Makedoniji, te 25 % u Srbiji, što je regionalni maksimum. Ova situacija ukazuje na trajnu nejednakost u vlasništvu nad sredstvima i prepreke za pristup kreditima i razvojnim mogućnostima.

Ograničena saradnja i kolektivna akcija. Udruženja poljoprivrednika i zadruge u regiji ostaju slabe i nestrukturisane. Postojeće zadruge i udruženja proizvođača su rijetka i često rascjepkana, što slabi pregovaračku moć poljoprivrednika i ograničava pristup tržištima, obuci i ključnim uslugama. Nizak nivo kolektivne akcije i društvenog kapitala dodatno smanjuje sposobnost poljoprivrednika da se zalažu za fer radne uslove i unaprijede svoju poziciju u lancima vrijednosti.

Slabi sistemi socijalne zaštite. Dominacija neplaćenog porodičnog rada pruža osnovnu ekonomsku sigurnost, ali većinu ruralnih radnika ostavlja van formalnih sistema socijalne zaštite. Samo mali dio poljoprivrednih radnika pokriven je socijalnim osiguranjem ili penzijskim šemama, dok široko rasprostranjena neformalnost dodatno ograničava pristup javnim uslugama i socijalnoj pomoći. Ova zavisnost od porodičnog rada povećava ranjivost, posebno žena i starijih osoba, te ugrožava produktivnost i generacijsku obnovu u ruralnim područjima.

Ograničeno kvalitetno obrazovanje. Ruralna područja WB-6 zemalja i dalje bilježe nedostatke u obrazovanju i sistemima izgradnje kapaciteta. Obrazovne institucije i programi za odrasle često funkcionišu sa ograničenim resursima, dok su prilike za cjeloživotno učenje rijetke. Poljoprivrednici, posebno žene i mladi, često imaju nedovoljnu finansijsku pismenost i preduzetničke vještine, što ograničava njihovu sposobnost efikasnog upravljanja poljoprivrednim operacijama ili diversifikacije prihoda.

Slaba razmjena znanja i savjetodavni sistemi. Savjetodavni i ekstenzionisti sistemi ostaju fragmentisani, nedovoljno osobljeni i nepovezani sa stvarnim potrebama poljoprivrednika. Većina savjetnika ne koristi participativne i inkluzivne metode obuke, što ograničava angažman žena i mladih poljoprivrednika. Slaba povezanost istraživačkih institucija, ekstenzionističkih službi i udruženja poljoprivrednika ograničava razmjenu znanja i usvajanje

inovacija. Mreže mentorstva i učenja među vršnjacima su rijetke, a regionalna saradnja u inovacijama ili obuci minimalna, što sprečava širenje uspješnih lokalnih modela preko granica.

Ograničena digitalna povezanost. Širokopojasni internet i mobilna pokrivenost su nedovoljni u mnogim udaljenim područjima, ostavljajući poljoprivrednike odvojene od tržišta, prilika za obuku i ključnih usluga. Nizak nivo digitalne pismenosti dodatno ograničava efikasno korišćenje online resursa, dok je pristup e-upravi i socijalnim uslugama ograničen. Nedostatak centralizovanih platformi za e-učenje i digitalnih servisnih tačaka pogoršava izolovanost ruralnih područja i otežava učešće u modernoj ekonomiji.

- Ekološka** Klimatska ranjivost i upravljanje vodom. Ponavljajuće suše i nepravilne padavine u Albaniji, Kosovu i Srbiji značajno su smanjile prinose stočne hrane i poljoprivrednih kultura, dok poplave u sjevernoj Bosni i Hercegovini remete proizvodne cikluse. Sistemi navodnjavanja ostaju nedovoljno razvijeni, pokrivajući manje od 40 % obradivog zemljišta u Albaniji i manje od 10 % u Crnoj Gori, što ukazuje na široko rasprostranjenu neefikasnost u korišćenju vode i ograničena ulaganja u prilagođavanje klimatskim promjenama. Nizak nivo mehanizacije u sistemima malih gazdinstava dodatno ograničava produktivnost i otežava efikasno upravljanje zemljištem.
- Emisije staklenih gasova i zagađenje. Visoke emisije staklenih gasova i lokalno zagađenje uzrokovani su niskoprinosnim stočarskim sistemima, gdje neefikasna upotreba hrane za stoku i otvoreno skladištenje stajskog đubriva povećavaju emisiju metana i narušavaju kvalitet zemljišta i vode. Izvještaji iz Albanije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore posebno ističu odlaganje stajskog đubriva u blizini vodotokova i nedostatak postrojenja za biogas ili kompostiranje kao hitne ekološke probleme.
- Degradacija zemljišta i gubitak biodiverziteta. Prekomjerna ispaša u Albaniji i Crnoj Gori, u kombinaciji sa napuštanjem zemljišta u Bosni i Hercegovini i dijelovima Sjeverne Makedonije, doprinosi eroziji zemljišta, širenju grmlja i smanjenju biodiverziteta. U Sjevernoj Makedoniji gubitak pašnjaka za pčele i cvjetne raznolikosti već je doveo do smanjenja proizvodnje meda i narušavanja usluga oprašivanja.
- Niska primjena klimatski odgovornih i obnovljivih tehnologija. Samo mali broj gazdinstava je implementirao solarne sisteme navodnjavanja ili biogas digestore, a opća svijest o ovim rješenjima je ograničena. Visoki troškovi, slab savjetodavni sistem i nedovoljna finansijska podrška, kako je prijavljeno u Albaniji, Kosovu i Srbiji, i dalje ograničavaju širu primjenu i usporavaju napredak ka klimatski odgovornoj poljoprivredi.
-

Predložene mjere

Nakon što su analizirani ključni izazovi sa kojima se suočava agro-prehrambeni sektor u zemljama WB-6, ovaj dio političkog dokumenta predstavlja set praktičnih mjera usmjerenih na prevazilaženje ekonomskih, socijalnih i ekoloških ograničenja u regionu. Iako brojni problemi u sve tri dimenzije održivosti i dalje otežavaju razvoj ruralnih područja, Zapadni Balkan posjeduje značajne agro-klimatske *prednosti* i koristi mogućnosti koje pruža integracija u EU. Shodno tome, predložene mjere fokusirane su na ojačanje saradnje i formalizacije, poboljšanje pristupa znanju i savjetodavnim uslugama, unapređenje socijalne dobrobiti, te ojačanje klimatske otpornosti i upravljanja resursima. Zajedno, ove intervencije imaju za cilj da doprinesu konkurentnijem,

inkluzivnijem i ekološki održivijem agro-prehrambenom sistemu u cijelom regionu (za predložene mjere po zemljama pogledati PRILOG B).

Predložene mjere za izazove u ekonomskoj dimenziji

Sljedeće mjere predstavljaju putokaz za unapređenje agro-prehrambenog sektora, uključujući kratkoročne aktivnosti za jačanje institucionalnog kapaciteta, unapređenje saradnje među proizvođačima, poboljšanje upravljanja zemljištem i podršku ranim modernizacijskim naporima, uz dugoročne reforme usmjerene na usklađivanje sa EU standardima, proširenje mogućnosti finansiranja i razvoj otpornijih, konkurentnijih i bolje integrisanih lanaca vrijednosti.

Tabela 4. Predložene kratkoročne i dugoročne mjere za ekonomsku održivost poljoprivrednog sektora u WB-6

Područje / Mjera	Kratkoročno (1–3 godine)	Dugoročno (4–8 godina)
Saradnja (proizvođačke grupe, zadruge)	Testiranje osnivanja proizvođačkih grupa i zadruga kroz ciljana školovanja, pravnu podršku i finansijsku asistenciju. Realizacija projekata za jačanje kolektivnog marketinga, zajedničke nabavke inputa i upravljačkih kapaciteta na lokalnom nivou, u skladu sa ciljevima Stuba I CAP-a, radi unapređenja tržišne pozicije i konkurentnosti.	Podrška formalnom priznanju i finansiranju proizvođačkih grupa i zadruga kroz instrumente slične CAP-u, uključujući operativne programe Evropskog poljoprivrednog garancijskog fonda za priznata proizvođačka udruženja i Mjeru 3 o podršci saradnji u okviru Stuba II.
Upravljanje zemljištem	Provođenje pripremnog katastrskog inventara, dobrovoljno objedinjavanje zemljišta i kampanje podizanja svijesti o prednostima zakupa zemljišta. Osiguravanje pristupa ruralnih žena pravima svojine na zemljištu kroz jačanje implementacije nacionalnih zakonodavnih i političkih okvira u svakoj od WB-6 zemalja.	Pravno i katastrsko uređenje, uspostavljanje zemljišnih banaka i implementacija strukturisanih dobrovoljnih šema konsolidacije. Uspostavljanje sistema identifikacije zemljišnih parcela (LPIS) radi usklađivanja sa zahtjevima EU u procesu integracije.
Modernizacija	Unapređenje kapaciteta javne uprave za efikasno upravljanje IPA i nacionalnim fondovima za sufinansiranje savremene opreme (navodnjavanje, plastenici, mašine za muženje, mikseri za stočnu hranu) i promovisanje klimatski odgovornih praksi. Pružanje podržavajućih šema i dostupnih kredita za mehanizaciju, energetske štedljive i skladišne investicije. Uvođenje garancijskih šema i kreditnih linija namijenjenih mladima i ženama radi inkluzivne modernizacije gazdinstava.	Harmonizacija mjera podrške modernizaciji sa programima EU CAP radi održivog i koherentnog finansiranja. Pružanje dopunskih grantova uz inovativne instrumente, kreditne linije, garancije, zajedničke investicije i kombinovane finansijske modele radi privlačenja privatnog kapitala, smanjenja kreditnog rizika i širenja pristupa poljoprivrednika finansijama, uz podršku zelenoj i digitalnoj transformaciji agro-prehrambenog sektora.
Integracija lanca vrijednosti	Uvođenje u probnoj fazi modela ugovorne proizvodnje koji povezuju proizvođače i kupce po fer uslovima,	Razvijanje potpunih sistema praćenja i sertifikacije radi osiguranja kvaliteta i transparentnosti kroz cijeli lanac

Područje / Mjera	Kratkoročno (1–3 godine)	Dugoročno (4–8 godina)
	uvođenje digitalnih sistema praćenja radi osiguranja kvaliteta i transparentnosti. Promocija šema kvaliteta i geografskih oznaka (GI) za specijalizovane proizvode radi jačanja tržišne prepoznatljivosti, dodate vrijednosti i konkurentnosti lokalne agro-prehrambene proizvodnje na domaćem i izvoznom tržištu.	vrijednosti, jačanje zakonske regulative o ugovornim proizvođačima radi formalizacije odnosa proizvođač–kupac. Uspostavljanje regionalnih brend okvira koji promovišu porijeklo proizvoda, autentičnost i održivost, poboljšavajući konkurentnost i pristup tržištima za lokalne agro-prehrambene proizvode na nacionalnom i međunarodnom nivou.
Infrastruktura i logistika	Ulaganje u farmersku i preradnu infrastrukturu, hladnjače, skladišne i sortirne kapacitete radi smanjenja gubitaka nakon žetve i stabilizacije snabdijevanja. Unapređenje ruralnih puteva i lokalne povezanosti radi olakšanja isporuke inputa i pristupa tržištu, osiguravajući pravovremeni transport kvarljivih proizvoda i jače veze između proizvođača, prerađivača i lokalnih tržišta tokom cijele godine.	Promovisanje javno–privatnih partnerstava za razvoj malih preradnih pogona za mliječne proizvode i povrće u blizini proizvodnih zona, dodajući vrijednost i kreirajući radna mjesta u ruralnim područjima. Proširenje ulaganja u ruralnu logistiku, komunalnu i digitalnu infrastrukturu radi povećanja efikasnosti lanca snabdijevanja, privlačenja privatnih investicija i integracije udaljenih poljoprivrednih zajednica u konkurentna agro-prehrambena tržišta.
Pristup finansijama i osiguranju	Uspostavljanje garancijskih fondova radi smanjenja kreditnog rizika i proširenja pristupa poljoprivrednika kreditima. Uvođenje programa finansijske pismenosti radi unapređenja upravljanja i investicionih odluka. Uvođenje u probnoj fazi šema poljoprivrednog osiguranja radi zaštite malih proizvođača od klimatskih i tržišnih šokova, jačajući otpornost i stabilnost ruralne ekonomije.	Uspostavljanje specijalizovanih finansijskih institucija za pružanje dostupnih finansijskih usluga prilagođenih poljoprivrednicima i ruralnim preduzećima. Razvijanje sveobuhvatnog osiguranja od klimatskih rizika radi zaštite poljoprivrednih proizvođača od gubitaka uzrokovanih vremenskim nepogodama, osiguravajući finansijsku stabilnost, povećanu otpornost i kontinuirana ulaganja u ruralni i poljoprivredni razvoj.

Predložene mjere za izazove u socijalnoj dimenziji

U tabeli ispod je predstavljena fazna metodologija jačanja socijalne i ekonomske otpornosti ruralnih zajednica kroz adresiranje prava radnika, inkluzije, obrazovanja, prenosa znanja i digitalne povezanosti. Kratkoročne mjere fokusiraju se na izgradnju osnovnih kapaciteta, poboljšanje pristupa osnovnim uslugama i stvaranje ranih prilika za žene, mlade i male proizvođače. Dugoročne aktivnosti imaju za cilj institucionalizaciju tih postignuća kroz sistemske reforme, održiva ulaganja i jače mehanizme upravljanja, koji omogućavaju inkluzivan i održiv razvoj ruralnih područja.

Tabela 5. Predložene kratkoročne i dugoročne mjere za socijalnu održivost poljoprivrednog sektora u WB-6

Područje / Mjera	Kratkoročno (1–3 godine)	Dugoročno (4–8 godina)
Formalizacija i prava radnika	Pojednostavljivanje procesa formalne registracije malih gazdinstava i mikro-preduzeća. Unapređenje dobrovoljnih šema socijalnog osiguranja i zdravstvenog osiguranja kako bi bile dostupne najranjivijim grupama u ruralnim područjima. Podizanje svijesti o bezbjednosti na radu i rodnoj ravnopravnosti. Podrška postojećim grupama i sindikatima poljoprivrednika koji zagovaraju prava radnika.	Integriranje radnika u nacionalne sisteme rada i penzijsko osiguranje. Potpuna primjena radnog zakonodavstva uz posvećene ruralne inspeksijske jedinice i mehanizme socijalnog dijaloga.
Uključenje žena i mladih	Pokretanje grant šema, mentorstva i obuka za žene i mlade koji su uključeni u poljoprivredu i ruralni razvoj. Testiranje šema zakupa zemljišta i kreditnih linija za mlade poljoprivrednike. Uključivanje mladih i žena u ruralnim područjima u procese donošenja odluka u vezi sa upravljanjem poljoprivredom i ruralnim razvojem.	Pokretanje specifičnih budžetskih šema podrške za mlade iz ruralnih područja kako bi ulagali u ruralne zajednice. Institucionalizacija rodni i omladinskih kvota u proizvođačkim organizacijama i savjetodavnim tijelima. Osiguravanje ravnopravnog pristupa zemljištu, finansijama i nasljednim pravima kroz pravne reforme.
Obrazovanje	Ulaganje u obrazovni sistem u ruralnim područjima, obrazovanje odraslih i usluge zajednice kroz modernizaciju objekata, poboljšanje digitalnog pristupa i pružanje osnovnih obuka o finansijskoj pismenosti i preduzetništvu radi jačanja vještina i dobrobiti u ruralnim područjima.	Razvijanje programa cjeloživotnog učenja i ruralnog liderstva koji grade moderne poljoprivredne, ekološke i digitalne kompetencije, istovremeno osnažujući mlade, žene i lidere zajednica za vođenje lokalnog razvoja. Integriranje poljoprivrede, održivosti životne sredine i digitalnih vještina u školske i stručne kurikule kako bi se pripremila kvalifikovana radna snaga sposobna da odgovori na buduće potrebe agro-prehrambenog sektora, klimatskih izazova i tehnologije.
Prenos znanja i savjetodavni sistemi (AKIS – socijalna komponenta)	Zapošljavanje i obuka ruralnih savjetnika u participativnim i inkluzivnim metodama, uz promociju učenja između vršnjaka koje osnažuje poljoprivrednike za zajednički razvoj rješenja. Podrška skalabilnosti i održivosti pilot centara Centra za poljoprivrednu i ruralnu pomoć (CAAR)²⁶ zasnovanih na uspješnom	Potpuna operativnost nacionalnih AKIS platformi koje povezuju istraživanje, ekstenzione usluge i poljoprivredne organizacije te uspostavljanje prekograničnih inovacionih centara za mlade i žene. Jačanje digitalnih savjetodavnih usluga opremanjem savjetnika modernim alatima i

²⁶ Za više informacija o Centru za poljoprivrednu i ruralnu podršku kliknite [ovdje](#).

	italijanskom modelu za efikasne ekstenzione usluge.	platformama za daljinsko dijeljenje znanja.
Digitalna povezanost	Proširenje širokopojasnog i mobilnog pokrivanja u ruralnim područjima uz primjenu digitalnih alata za ekstenziju koji pružaju informacije o tržištu u realnom vremenu, savjetodavnu podršku i obuke.	Kreiranje stalnih e-learning portala i digitalnih “one-stop-shop” platformi koje olakšavaju pristup ruralnim uslugama, socijalnoj zaštiti i administrativnim procedurama za građane i poljoprivrednike. Promocija programa digitalnog osposobljavanja koji pomažu ruralnim stanovnicima, uključujući starije poljoprivrednike, da koriste online alate, e-upravu i digitalne aplikacije za upravljanje gazdinstvom.

Predložene mjere za izazove u ekološkoj dimenziji

Sljedeći set aktivnosti fokusira se na podršku zelenijem i klimatski otpornijem poljoprivrednom sektoru kroz ciljne investicije i dugoročne ekološke obaveze. Kratkoročne mjere usmjerene su na izgradnju praktičnih kapaciteta, testiranje klimatski odgovornih i resursno efikasnih tehnologija, te jačanje osnovnih sistema praćenja i savjetodavnih usluga. Dugoročne mjere imaju za cilj integraciju ovih inovacija u nacionalne politike i programe podrške, proširenje zelene infrastrukture i uspostavljanje trajnih mehanizama upravljanja koji podstiču niskougljeni, klimatski otporan i biološki raznovrstan ruralni razvoj.

Tabela 6. Predložene kratkoročne i dugoročne mjere za ekološku održivost poljoprivrednog sektora u WB-6

Područje / Mjera	Kratkoročno (1–3 godine)	Dugoročno (4–8 godina)
Klimatski pametna poljoprivreda (CSA)	Promovisanje sorti usjeva otpornijih na sušu, štedljivo navodnjavanje (kap po kap, mikropreskalice), konzervaciona obrada tla, malčiranje i probne agrošumske prakse. Obuka savjetnika i poljoprivrednika u CSA metodama.	Integriranje CSA u nacionalne programe ruralnog razvoja. Uključivanje usklađenosti sa CSA kao kriterijuma podobnosti za IPARD fondove i druge podržavajuće šeme. Proširenje istraživačkih i mreža za monitoring na nacionalnom i regionalnom nivou.
Smanjenje emisije stakleničkih gasova i upravljanje stajnjakom	Pružanje grantova i tehničke pomoći za poboljšanje ishrane životinja, smještaja i sistema skladištenja radi povećanja produktivnosti, dobrobiti životinja i efikasnosti gazdinstava. Testiranje malih biogas jedinica radi korišćenja obnovljive energije, smanjenja otpada i stvaranja dodatnog prihoda za ruralna domaćinstva i gazdinstva. Uvođenje i primjena modernih standarda rukovanja stajnjakom i audita gazdinstava radi poboljšanja ekoloških performansi, smanjenja zagađenja i usklađenosti sa EU zahtjevima. Podrška	Razvijanje nacionalnih strategija za smanjenje emisije metana, proširenje biogas i kompost infrastrukture, integriranje izvještavanja o emisijama u CAP uslove i ESG standarde radi podrške klimatski prihvatljivom stočarstvu i upravljanju otpadom. Podrška primjeni niskougljeničnih tehnologija i preciznog upravljanja nutrijentima na gazdinstvima. Uspostavljanje sistema monitoringa i stimulacija koji nagrađuju gazdinstva i zadruga za mjerljive napretke u smanjenju metana i drugih poljoprivrednih emisija.

	primjeni klimatski odgovornih tehnologija u stočarstvu koje smanjuju emisije i povećavaju efikasnost resursa. Obuke i savjetodavne usluge za implementaciju unaprijeđenog upravljanja otpadom, biosigurnosti i održivog upravljanja nutrijentima.	
Očuvanje pašnjaka i biodiverziteta	Mapiranje degradiranih pašnjaka, implementacija planova rotacione ispaše, probna plaćanja za ekosistemske usluge (PES) i obuka poljoprivrednika u upravljanju biodiverzitetom radi obnove ekosistema i unapređenja održivog upravljanja zemljištem. Podrška primjeni tehnologija za monitoring tla i pašnjaka radi praćenja napretka obnove i vođenja adaptivnih praksi ispaše. Razvijanje inicijativa za očuvanje vođenih zajednicom koje kombinuju ekonomske poticaje i zaštitu biodiverziteta radi uključivanja poljoprivrednika i lokalnih aktera.	Uspostavljanje trajnih agroekoloških šema koje nagrađuju zaštitne prakse, obnavljaju pašnjake visoke prirodne vrijednosti i autohtone pasmine te integrišu planove za oprašivače i šume u nacionalne CAP strategije radi jačanja biodiverziteta i ekosistemskih usluga. Promovisanje programa obnove staništa i monitoringa vođenih od strane poljoprivrednika koji kombinuju tradicionalno znanje i naučne smjernice radi dugoročne ekološke otpornosti.
Obnovljiva energija	Podrška sistemima navodnjavanja na solarni pogon radi povećanja energetske efikasnosti i smanjenja zavisnosti od fosilnih goriva. Provođenje energetskih audita na gazdinstvima radi identifikacije mogućnosti za uštede i poboljšanja održivosti. Testiranje mikro biogas postrojenja i energetski efikasnih preradnih jedinica radi promovisanja obnovljive energije i smanjenja emisija ugljenika u ruralnoj proizvodnji. Pružanje zelenih investicionih grantova koji podstiču poljoprivrednike na primjenu održivih tehnologija i praksi.	Razvijanje nacionalnih programa podrške farmama sa obnovljivom energijom, uključujući biogas, solarnu i vjetroenergiju radi održive proizvodnje energije u poljoprivredi. Povezivanje unapređenja energetske efikasnosti u poljoprivredi sa tržištima kredita za ugljenik i održivim finansijskim taksonomijama radi podsticanja niskougljeničnih ulaganja i privlačenja privatnog kapitala.
Ekološko upravljanje i monitoring	Jačanje ekološke inspekcije i prikupljanja podataka o tlu, vodi i biodiverzitetu radi unapređenja monitoringa, usklađenosti i donošenja odluka zasnovanih na dokazima. Obuka lokalnih službenika i poljoprivrednih savjetnika o ciljevima EU Green Deal-a i CAP uslovima radi poboljšanja sprovođenja propisa, savjetodavnih usluga i usklađenosti sa EU standardima održivosti.	Institucionalizacija sistema ekološkog monitoringa sa interoperabilnim bazama podataka radi efikasne razmjene informacija, praćenja i donošenja odluka zasnovanih na dokazima. Integrisanje pravila međusobne usklađenosti i ekoloških šema u nacionalne okvire podrške radi osiguranja usklađenosti sa standardima održivosti i podsticanja ekološki odgovornih poljoprivrednih praksi.

6. Izazovi po zemljama i predložene mjere za sektor poljoprivrede i ruralnog razvoja u WB-6

6.1. Sažetak specifičnosti po zemljama

Jedinstvena SWOT i analiza zajedničkih karakteristika pokazuje da agro-prehrambeni sistemi WB-6 dijele mnoge zajedničke strukturne izazove. Ipak, svaka zemlja pokazuje specifične karakteristike zasnovane na odabranoj vrijednosnoj liniji, institucionalnom kontekstu i proizvodnom profilu. Ovaj odjeljak razrađuje te specifičnosti za Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo, Crnu Goru, Sjevernu Makedoniju i Srbiju. Razumijevanje ovih posebnosti ključno je za prilagođavanje politika koje dopunjuju regionalne preporuke.

Tabela 7. Tabela sažetka specifičnih izazova poljoprivrednog sektora po zemljama u WB-6²⁷

Vrijedonosni lanac/Zemlja	Ekonomski	Socijalni	Ekološki
Albanija (mliječni proizvodi)	- Mliječni proizvodi čine oko 40% poljoprivredne proizvodnje, ali je proizvodnja izrazito fragmentisana. - Oko 96% farmi ima manje od 5 krava, dok samo mali broj ima polukomercijalna stada (>10 krava). - Dualizam: nekoliko modernih farmi i prerađivača integriše se na tržište, dok većina malih proizvođača ostaje u neformalnoj, niskoprofitnoj trgovini. - Pad proizvodnje mlijeka u periodu 2017–2023. godine zbog ograničenih investicija i demografskih promjena.	- Velika zavisnost od neformalnog rada i neplaćenih članova porodice. - Loši radni uslovi i slab sistem socijalne zaštite. - Visoka migracija iz ruralnih područja i nedostatak motivacije mladih za bavljenje poljoprivredom. - Nedovoljna zastupljenost žena i mladih u organizacijama i procesu odlučivanja zbog barijera u vlasništvu nad zemljom i kulturnih normi.	- Visoka emisija metana iz digestivnog sistema životinja. - Neadekvatno upravljanje stajnjakom kontaminira tlo i vodu. - Degradacija pašnjaka i gubitak biodiverziteta zbog zapuštanja i pritiska ispaše. - Ograničena ulaganja u obnovljive izvore i tehnologije efikasnog korišćenja resursa.
Bosna i Hercegovina (mliječni proizvodi)	- Proizvodnju dominiraju porodične farme sa prosječnim brojem od 3–5 krava i nekoliko srednjih farmi (20–50 krava). - Nedovoljno razvijena prerada, skladištenje i tržišna infrastruktura. - Uvoz čini značajan dio domaće potražnje.	- Dobrobit stanovništva u ruralnim područjima u velikoj mjeri zavisi od prihoda od farmi, koji su ograničeni. - Slaba organizacija proizvođača; savjetodavne i ekstenzione usluge su nedovoljno razvijene.	- Intenzivna proizvodnja mlijeka uzrokuje zagađenje tla, vode i vazduha. - Opada sadržaj organske materije u tlu. - Tradicionalne metode i upravljanje stajnjakom mogu poboljšati strukturu tla i spriječiti eroziju, ali primjena klimatski odgovornih praksi je niska.

²⁷ Ova analiza zasniva se na šest političkih dokumenata o Nacionalnoj politici održivih prehrambenih sistema i ruralnih sredstava za život za svaku od zemalja WB-6, kako je navedeno gore.

Kosovo (Povrće i mliječni proizvodi)	- Fragmentisani posjedi ograničavaju mehanizaciju i ekonomiju obima. - Mala stada u prosjeku imaju 3–5 krava; manje od 2% farmi ima više od 10 krava. - Ograničen pristup tehnologiji i slabe tržišne veze; mliječni proizvodi se suočavaju sa problemima kvaliteta, sertifikacije i nepravednog pristupa tržištu.	- Nedovoljna savjetodavna i ekstenzna podrška. - Slaba organizacija poljoprivrednika; mnogi prodaju direktno putem neformalnih kanala.	- Suše, nestašica vode i rizici po zdravlje životinja ugrožavaju proizvodnju. - Visoki troškovi inputa i fragmentisana struktura dodatno povećavaju ranjivost. - Organska i održiva proizvodnja je još u ranoj fazi razvoja.
Crna Gora (mliječni proizvodi)	- Velika zavisnost od uvoza. - Nedovoljno razvijena prerada i loše organizovana tržišta. - Tipično domaćinstvo posjeduje 2–6 krava; veoma malo farmi ima više od 10–15 krava. - Proizvođači se suočavaju sa niskim otkupnim cijenama, rastom troškova, slabim tržišnim vezama i slabim organizacijama. - Pad broja muznih krava, nedostatak standardizacije i sertifikacije.	- Proizvodnja je uglavnom porodična i sezonska; široko rasprostranjena neformalna prodaja smanjuje praćenje i kontrolu proizvoda. - Slabe zadruge i niska pregovaračka moć.	- Sjeverni pašnjaci podržavaju ispašu, ali loša infrastruktura izoluje proizvođače. - Niska digitalizacija i spora primjena inovacija otežavaju održivost.
Sjeverna Makedonija (Med)	- Pčelarstvo podržava ruralna domaćinstva, ali je fragmentisano, slabo integrisano na tržište i izloženo nepoštenoj trgovini. - Poljoprivrednici imaju slabu pregovaračku moć; brendiranje i diferencijacija proizvoda su spori i fragmentisani.	- Ograničen pristup savjetodavnim i edukativnim programima; poljoprivrednici trebaju bolje informisanje o politikama. - Proizvođačke organizacije su slabe; mali proizvođači marginalizovani u pregovorima o cijenama.	- Podložnost sušama i gubitku biodiverziteta. - Ograničena primjena klimatski odgovornih i niskougljeničnih tehnologija. - Nedovoljno praćenje stanja tla i biodiverziteta.
Srbija (Crvena paprika / ajvar)	- Jaka tradicija i zaštićeni geografski označeni proizvod (Leskovački ajvar), ali suočava se sa klimatskim varijacijama u proizvodnji sirovina,	- Proizvođači su uglavnom nezavisni; slaba saradnja unutar i između vrijednosnih lanaca.	- Klimatske promjene smanjuju prinose paprike i dostupnost vode.

	nedostatkom radne snage, ograničenim kapacitetom i pristupom tržištu. - Slaba primjena zaštite GI. - Mali proizvođači nemaju dovoljno vještina u razvoju proizvoda, tehnologiji i marketingu. - Tržište se uglavnom oslanja na direktnu i sezonsku prodaju; suočava se sa nepoštenom konkurencijom jeftinog industrijskog i uvoznog ajvara.	- Ograničena svijest o javnom finansiranju i obavezama u pogledu usklađenosti sa propisima.	- Procesiranje može dodatno povećati otpad i potrošnju energije (pakovanje, gorivo).
--	--	---	--

6.2. Predložene mjere za svaku zemlju WB-6

Na osnovu izazova specifičnih za pojedine zemlje analiziranih u prethodnom poglavlju, ovaj dio dokumenta o politikama pruža preporuke na nacionalnom nivou za podršku tranziciji ka održivijim prehrambenim sistemima i izvorima egzistencije u zemljama WB-6.

Albanija: Lanac vrijednosti mliječnih proizvoda

Na osnovu izazova identifikovanih u lancu vrijednosti mliječnih proizvoda, predlaže se skup sveobuhvatnih preporuka za jačanje sektora kroz unapređenje kvaliteta, održivosti, konkurentnosti i inkluzivnosti. Unapređenje centara za otkup mlijeka, sistema sertifikacije i obuke farmera može poboljšati bezbjednost hrane i pomoći u usklađivanju praksi sa standardima EU. Jačanje zadruga može povećati pregovaračku moć farmera, smanjiti troškove i proširiti pristup tržištu. Primjena klimatski pametnih inovacija, kao što su proizvodnja biogasa, unaprijeđeno upravljanje stajnjakom i otporni sistemi stočne hrane, može smanjiti emisije uz istovremenu zaštitu ekosistema.

Prilagođeni finansijski instrumenti, uključujući kreditne linije specifične za mljekarski sektor, grantove i alate za ublažavanje rizika, mogu olakšati ulaganja u savremene tehnologije i zaštititi proizvođače od ekonomskih šokova. Davanje prioriteta ženama i mladima kroz ciljane obuke, pristup kreditima i liderske mogućnosti doprinijeće generacijskoj obnovi i pravednom razvoju. Podsticanje diverzifikacije aktivnosti i prerade s dodatkom vrijednošću može povećati prihode farmera i proširiti njihov tržišni doseg. Konačno, proširenje i digitalizacija savjetodavnih službi i sistema podataka podržaće usvajanje održivih praksi i omogućiti donošenje odluka zasnovanih na dokazima duž cijelog lanca vrijednosti.

Bosna i Hercegovina: Lanac vrijednosti mliječnih proizvoda

Mljekarski sektor u Bosni i Hercegovini zahtijeva ponovno uravnoteženje lanca vrijednosti kako bi se farmerima obezbijedili pravedniji prihodi i očuvala konkurentnost. Politike bi trebalo da budu usmjerene na jačanje domaće proizvodnje radi smanjenja zavisnosti od uvoza, uz istovremeno unapređenje ekološke održivosti i dugoročne održivosti sektora. Radi zaštite kvaliteta zemljišta, vode i vazduha, neophodna su ulaganja u savremene sisteme upravljanja stajnjakom, lagune za otpadne vode te pravilno rukovanje i inkorporacija organskih đubriva. Promovisanje klimatski pametnih tehnologija, poput proizvodnje biogasa, može smanjiti emisije, omogućiti proizvodnju obnovljive energije i unaprijediti efikasnost farmi, pod uslovom da se digestat vraća u zemljište kako bi se održao nivo hranljivih materija. Podrška tradicionalnim, pašnjačkim sistemima može unaprijediti plodnost zemljišta i smanjiti eroziju, dok bi obuke i sistemi monitoringa trebalo da pomognu farmerima u usvajanju uravnoteženih praksi upravljanja hranljivim materijama koje sprječavaju zagađenje podzemnih voda. Jačanje finansijskih podsticaja, savjetodavnih službi i poštovanja ekoloških standarda doprinijeće usklađivanju sektora sa principima održive poljoprivrede, povećanju otpornosti i obezbjeđivanju da lanac vrijednosti mliječnih proizvoda ostane ekonomski održiv i ekološki odgovoran.

Kosovo: Lanci vrijednosti povrća i mliječnih proizvoda

U slučaju Kosova, otpornost lanaca vrijednosti može se unaprijediti poboljšanjem praćenja prihoda, smanjenjem troškova proizvodnje, unapređenjem pristupa tržištu i proširenjem prerade s dodatnom vrijednošću. Bolje praćenje raspodjele prihoda, posebno udjela koji ostaje farmerima, uz ciljanu podršku brendiranju, diverzifikaciji proizvoda i sertifikaciji, može povećati konkurentnost i obezbijediti pravednije prinose. Takođe, sektor zahtijeva mjere za podsticanje uključivanja žena i mladih. Redovne ankete o uslovima rada, stabilnosti prihoda i karakteristikama radne snage mogu pomoći u identifikaciji ranjivosti i usmjeravanju intervencija. Proširenje članstva u zadrugama, povećanje transparentnosti u formiranju cijena te jačanje pristupa obukama, savjetodavnim službama i digitalnim alatima mogu unaprijediti društvenu održivost oba lanca vrijednosti i podržati ravnopravnije učešće. Konačno, u slučaju Kosova, uspostavljanje osnovnih ekoloških indikatora i promovisanje agroekoloških praksi, kao što su rotaciona ispaša, organska proizvodnja povrća, efikasno navodnjavanje i agrošumarstvo, može smanjiti klimatske rizike i unaprijediti zdravlje ekosistema. Povezivanje održive proizvodnje sa tržišnim podsticajima (eko-oznake, premijumske cijene) dodatno će podstaći njihovo usvajanje.

Crna Gora: Lanac vrijednosti mliječnih proizvoda

U Crnoj Gori, unapređenje konkurentnosti može se postići kroz podršku farmama zasnovanu na učinku, modernizaciju malih i srednjih mljekara, pravedno formiranje cijena mlijeka, unaprijeđene sisteme otkupa i jačanje izvoznog kapaciteta. Takođe, sektor zahtijeva revitalizaciju ruralnog učešća kroz podršku mladim poljoprivrednicima, osnaživanje žena, unapređenje savjetodavnih službi i jačanje zadruga radi obezbjeđivanja pravednije raspodjele vrijednosti i jačanja kohezije zajednice. Sa aspekta zaštite životne sredine, održivo upravljanje pašnjacima, unaprijeđeno rukovanje otpadom, primjena zelenih tehnologija i jačanje klimatske otpornosti od ključnog su značaja za smanjenje ekološkog otiska sektora. Zajedno, ove mjere imaju za cilj transformaciju lanca vrijednosti mliječnih proizvoda u Crnoj Gori u konkurentniji, inkluzivniji i klimatski otporniji sistem koji podržava ruralni razvoj, uz istovremeno usklađivanje sa principima održivosti Evropske unije i FAO-a.

Sjeverna Makedonija: Lanac vrijednosti meda

Sektor proizvodnje meda u Sjevernoj Makedoniji imao bi koristi od standardizovanih alata za praćenje prihoda koji pčelarima omogućavaju praćenje prinosa, troškova proizvodnje i uspjehnosti prodaje. Mapiranje raspodjele vrijednosti duž lanca, od pčelara do sakupljača, prerađivača i trgovaca na malo, pomoći će u identifikaciji cjenovnih neravnoteža i podržati intervencije na pravednom tržištu. Proširenje pristupa tržištu kroz sertifikaciju, diverzifikaciju proizvoda na bazi meda i analize troškova i koristi inicijativa za brendiranje i označavanje unaprijediće konkurentnost i otvoriti nove domaće i izvozne mogućnosti. Takođe, neophodne su redovne ankete kako bi se razumjela zavisnost domaćinstava od pčelarstva, dinamika sezonskog rada i uključenost porodice. Praćenje ključnih indikatora, poput udjela vrijednosti koji ostaje pčelarima, stabilnosti prihoda i učešća žena i mladih, pomoći će u obezbjeđivanju inkluzivnog razvoja sektora. Jačanje zadruga i pčelarskih udruženja može unaprijediti transparentnost u formiranju cijena i povećati pregovaračku moć. Povećanje pristupa obukama, digitalnim alatima, savjetodavnim službama i profesionalnom usavršavanju podići će društvenu održivost i podržati profesionalizaciju sektora. Konačno, lanac vrijednosti meda je direktno povezan sa zdravljem ekosistema, što dugoročni ekološki monitoring čini neophodnim. Uspostavljanje osnovnih indikatora o biodiverzitetu

oprašivača, produktivnosti košnica, incidentima kolapsa pčelinjih zajednica, ostacima pesticida i stanju cvjetnih resursa ključno je za informisano donošenje odluka. Promovisanje održivih pčelarskih praksi, poput organske proizvodnje, pošumljavanja vrstama bogatim nektarom i agrošumarstva, može ojačati staništa oprašivača i smanjiti pritisak na pojedinačne ekosisteme.

Srbija: Lanac vrijednosti ajvara

Jačanje lanca vrijednosti ajvara u Srbiji zahtijeva ciljanu institucionalnu podršku, unaprijeđene savjetodavne službe i strateška ulaganja u sve dimenzije održivosti. Veća otpornost može se postići podrškom zatvorenoj i klimatski pametnoj proizvodnji, unapređenjem pristupa otpornim sortama, proširenjem sertifikacije i brendiranja proizvoda te jačanjem marketinga, saradnje i diverzifikacije prodajnih kanala. Snažnija udruženja proizvođača, bolji pristup obukama, kvalitetniji podaci o radu domaćinstava i ciljane tehnološke inovacije mogu smanjiti radno opterećenje i unaprijediti mogućnosti za žene, mlade i mala poljoprivredna gazdinstva. Sa aspekta zaštite životne sredine, promovisanje organske proizvodnje, smanjenje upotrebe hemijskih sredstava, unapređenje efikasnosti navodnjavanja, očuvanje zemljišta i biodiverziteta te valorizacija otpada iz prerade značajno će unaprijediti održivost i cirkularnost.

7. Preporuke politika za održive prehrambene sisteme i izvore egzistencije u zemljama WB-6

Sljedeće preporuke objedinjuju ključne sugestije izvedene iz regionalnih procjena i poslužiće kao strateški okvir za kreatora politika u cilju unapređenja usklađenosti sa EU Strategijom „Od polja do stola“ (F2F) i Zajedničkom poljoprivrednom politikom (CAP). Partneri u razvoju i institucije EU²⁸ trebalo bi da koriste ovaj okvir za usmjeravanje finansijskih instrumenata, tehničke pomoći i intervencija u izgradnji kapaciteta koje podržavaju razvoj održivih, inkluzivnih i konkurentnih agro-prehrambenih sistema širom Zapadnog Balkana.

Usklađivanje nacionalnog političkog i zakonodavnog okvira na nacionalnom i regionalnom nivou sa Zajedničkom poljoprivrednom politikom EU (CAP) i Strategijom „Od polja do stola“ radi obezbjeđenja harmonizacije standarda bezbjednosti hrane, zaštite životne sredine i kvaliteta sa zahtjevima EU. Nacionalne vlade treba da daju prioritet pravovremenom prenošenju i primjeni relevantnih propisa EU. Razvojne agencije mogu podržati ovaj proces finansiranjem inicijativa za izgradnju kapaciteta regulatornih i inspeksijskih tijela. EU može dodatno ojačati usklađivanje pružanjem ciljane tehničke pomoći, uključujući projekte Twinning. Twinning projekti ostaju jedan od ključnih instrumenata EU za pomoć kandidatima i potencijalnim kandidatima u usklađivanju njihove legislacije i institucionalnih praksi sa standardima EU. Oni omogućavaju direktan transfer stručnosti iz javnih administracija država članica EU ka njihovim partnerima, jačajući administrativni kapacitet i obezbjeđujući praktično i održivo usvajanje normi EU.

Uspostavljanje formalnih mehanizama koordinacije AKIS-a, unapređenje profesionalnih standarda i akreditacije poljoprivrednih savjetnika, te proširenje primjene digitalnih platformi za generisanje i širenje znanja. Nacionalne vlade treba da uključe modernizaciju AKIS-a u okvire svojih politika za integraciju u EU, ruralni razvoj i inovacije. Partneri u razvoju, kao i EU kroz

²⁸ Kroz ovaj dio preporuka, EU je identifikovana kao glavni akter u olakšavanju integracije zemalja WB6 u okvir EU.

programe poput Horizon Europe i Erasmus+, treba da pruže ciljanu podršku finansiranjem inovacionih hubova, naprednih obuka za pružaoce savjetodavnih usluga i strukturisanih prekograničnih mreža znanja. Jačanje AKIS-a će poboljšati primjenu održivih praksi, ubrzati tehnološke inovacije i unaprijediti konkurentnost poljoprivrednog sektora.

Unapređenje konsolidacije zemljišta i smanjenje fragmentacije zemljišta kao ključnog instrumenta za povećanje konkurentnosti farmera, olakšavanje ulaganja i doprinos efikasnijem upravljanju zemljištem. Nacionalne vlasti treba da implementiraju dobro strukturirane šeme konsolidacije, podržane savremenim katastarskim sistemima, transparentnim zemljišnim registrima i pravnim okvirima koji štite prava vlasništva. Treba uvesti mehanizme podsticaja, poput finansijske podrške ili unapređenja infrastrukture, kako bi se podstakli vlasnici susjednih parcela da dobrovoljno objedine i reorganizuju fragmentisana zemljišta. EU IPA i IPARD fondovi, u kombinaciji sa podrškom razvojnih partnera, mogu igrati ključnu ulogu finansiranjem ažuriranja katastara, zemljišnih snimanja, pravnih i medijskih usluga, kao i osnovne infrastrukture za objedinjena gazdinstva.

Uspostavljanje i operativno funkcionisanje povoljnog pravnog okvira za poljoprivredne zadruge i proizvođačka udruženja, uključujući pojednostavljene procedure registracije, jasna pravila upravljanja i ciljane fiskalne podsticaje za povećanje pregovaračke moći farmera, pristupa tržištu i integracije u segmente lanaca vrijednosti sa višom dodatom vrijednošću. Razvojne agencije mogu dopuniti ove napore pružanjem pravne, menadžerske i podrške za razvoj poslovanja novim i postojećim grupama, pomažući im da izgrade robusne organizacione i finansijske strukture. EU instrumenti, uključujući IPA i IPARD, treba da se koriste za finansiranje zajedničke infrastrukture za zadruge, kao što su preradni pogoni, skladišta, sistemi nabavke inputa i zajedničke platforme za marketing i distribuciju.

Jačanje finansijske inkluzije u agro-prehrambenom sektoru kroz partnerstvo sa lokalnim finansijskim institucijama radi uspostavljanja poljoprivrednih garancijskih fondova i mehanizama dijeljenja rizika koji olakšavaju kreditiranje malih proizvođača, žena i mladih preduzetnika. Regulatorni okviri treba da podstiču razvoj finansijskih proizvoda prilagođenih potrebama novih i nedovoljno zastupljenih poljoprivrednih proizvođača. Razvojne agencije mogu podržati ovu agendu dizajniranjem instrumenata miješanog finansiranja, programa tehničke pomoći i podrške za pripremu investicija koji smanjuju prepreke za kreditiranje i stimulišu učešće privatnog sektora. EU IPA i IPARD fondovi treba da se koriste za sufinansiranje start-upova, inovativnih poslovnih modela i ulaganja sa dodatom vrijednošću koje vode žene i mladi.

Jačanje kapaciteta za preradu agro-prehrambenih proizvoda i sistema osiguranja kvaliteta radi unapređenja konkurentnosti i podrške diverzifikaciji ka proizvodima sa višom dodatom vrijednošću. Vlade se podstiču da u potpunijoj mjeri koriste instrumente EU, posebno one iz Uredbe (EU) br. 1151/2012 o kvalitetnim šemama za poljoprivredne proizvode i prehrambene proizvode, za promociju geografskih oznaka (GI), tradicionalnih specijaliteta i drugih sertifikata sa dodatom vrijednošću. Razvojni partneri mogu igrati dopunjujuću ulogu pružanjem tehničke pomoći za standardizaciju proizvoda, sisteme praćenja porijekla i usklađenost sa zahtjevima EU za kvalitet i bezbjednost.

Jačanje formalnih tržišnih veza, poboljšanje transparentnosti i obezbjeđenje uravnotežene raspodjele vrijednosti duž lanca snabdijevanja. Regionalni prioriteti uključuju razvoj digitalnih tržišta, širu primjenu šema ugovorne poljoprivrede i unapređenje inicijativa za promociju izvoza. Nacionalne vlade treba da uspostave povoljan pravni i regulatorni okvir za ugovornu

poljoprivredu, uključujući jasna pravila o obavezama, rješavanju sporova i standardima kvaliteta. Razvojne agencije mogu podržati modernizaciju tržišnih sistema ulaganjem u e-trgovinske platforme, logistička rješenja i usluge povezivanja proizvođača i kupaca. EU može dodatno doprineti olakšavanjem regionalne trgovinske integracije, unapređenjem međusobnog priznavanja standarda i podrškom harmonizaciji sa zahtjevima EU tržišta.

Promovisanje usvajanja klimatski pametne poljoprivrede i održivih poljoprivrednih praksi kroz ciljne podsticaje, regulatornu podršku i savjetodavne službe radi izgradnje otpornijih prehrambenih sistema i smanjenja uticaja na životnu sredinu. Prioritetne mjere uključuju uvođenje otpornijih sorti usjeva na sušu, efikasne tehnologije navodnjavanja, unaprijeđene prakse upravljanja stajnjakom i hranljivim materijama, proširenu upotrebu obnovljive energije na farmama i pojačane aktivnosti očuvanja biodiverziteta. Razvojne agencije i EU, posebno kroz finansijske instrumente usklađene sa Green Deal-om, treba da podrže ove napore finansiranjem pilot-projekata, primijenjenim istraživanjima i tehničkim obukama za poljoprivrednike i savjetnike.

Implementacija podržavajućih mjera i politika posvećenih mladima iz ruralnih područja radi suzbijanja depopulacije sela i obezbjeđenja generacijske obnove u poljoprivredi u zemljama WB-6. Ovo uključuje uključivanje mladih u nacionalne i lokalne politike ruralnog razvoja, pružanje start-up grantova, olakšavanje pristupa zemljištu i finansijama, te unapređenje ruralne infrastrukture i socijalnih usluga. Razvojne agencije mogu podržati programe poduzetništva, mentorstvo i inovacione hubove posebno usmjerene na mlade poljoprivrednike. EU može doprineti kroz inicijative lokalnog razvoja vođene zajednicom i finansijske instrumente koji povećavaju učešće mladih u održivim agro-prehrambenim lancima vrijednosti.

Uklanjanje strukturnih prepreka za učešće žena u poljoprivredi, uključujući ravnopravan pristup zemljištu, kreditima, savjetodavnim službama i liderskim pozicijama u proizvođačkim organizacijama i zadrugama, radi jačanja otpornosti ruralnih zajednica i podsticanja inkluzivnog razvoja. Ciljani pravni okviri, fiskalni podsticaji i poljoprivredni programi osjetljivi na rodnu ravnopravnost mogu olakšati osnaživanje žena. Razvojne agencije mogu pružiti obuke za izgradnju kapaciteta, poslovne obuke i mentorski programi za žene u ruralnim područjima, dok EU može podržati projekte koji promovišu rodnu ravnopravnost i inkluzivno učešće u agro-prehrambenim sistemima.

Gore navedene preporuke nude strateški vodič za nacionalne vlade u implementaciji proaktivnih mjera u podršci pristupanju EU, za razvojne agencije u dizajniranju ciljano usmjerenih programa pomoći, i za EU u efikasnoj alokaciji finansijske i tehničke podrške radi obezbjeđenja održivih prehrambenih sistema i izvora egzistencije u zemljama WB-6.

PRILOZI

PRILOG A: Detaljne informacije o konsultativnim sastancima po zemlji

Država	Radionice	Lanac vrijednosti	Opština	Ukupno	Žene	18-40 godina
Albanija	Prva	MAPs	Malesi e madhe	20	2	5
	Druga		Belsh	20	1	4
	Treća	Mliječni proizvodi	Berat	10	3	1
	Četvrta		Lushnje	15	10	2
	Peta		Zall herr, Tirana	13	0	3
Ukupno				78	16	15
Crna Gora	Prva	Mliječni proizvodi	Župa	16	4	4
	Druga		Nikšić	15	13	7
	Treća		Tuzi	16	1	3
	Četvrta		Danilovgrad	15	5	2
	Peta		Bijelo Polje	15	1	2
Ukupno				77	24	18
Srbija	Prva	Vino	Rekovac	14	9	5
	Druga	Povrće	Leskovac	10	7	1
	Treća		Rudno	12	8	2
	Četvrta	Vino	Paraćin	19	11	12
	Peta	Vino i povrće	Kruševac	12	9	10
Ukupno				67	44	30
Bosna i Hercegovina	Prva	Mliječni proizvodi	B Petrovac	19	13	8
	Druga		Banja Luka	10	4	5
	Treća		Srbac	17	17	0
	Četvrta		Tuzla	17	1	10
	Peta		Bratunac	19	19	0
Ukupno				82	54	23
Kosovo	Prva	Mliječni proizvodi	Prizren	12	2	4
	Druga	Povrće	Peja	12	0	4
	Treća	Povrće	Prizren	12	8	5
	Četvrta	Povrće	Mamusha	16	0	9
	Peta	Povrće	Suhareka	10	0	3
Ukupno				62	10	25
Sjeverna Makedonija	Prva	Vino i pčelarstvo	Vinica	18	1	0
	Druga		P.Shapka	16	7	0
	Treća		P.Shapka	22	10	0

	Četvrta		Veles	26	0	0
	Peta		Online	12	1	0
Ukupno				94	19	0
Ukupno				826	315	222

PRILOG B. Kratkoročne i dugoročne mjere po svakoj zemlji WB-

6

Tabela 8. Kratkoročne i dugoročne mjere u ekonomskom aspektu po svakoj zemlji WB-6

Država	Kratkoročne (1-3 years)	Dugoročne (4-8 years)
Albanija (mliječni proizvodi)	Promovisati zadruge i proizvođačke grupe kroz obuke i pravnu podršku; IPARD III grantovi za mehanizaciju i obnovljive izvore energije; pilot-projekti digitalnog praćenja porijekla.	Implementirati dobrovoljnu konsolidaciju i izdavanje zemljišta kroz katastarsku reformu; izgradnju velike infrastrukture za navodnjavanje i obnovljive izvore energije; regionalnu promociju geografskih oznaka (GI) za sireve i masline.
Bosna i Hercegovina (mliječni proizvodi)	Ojačati upravljanje zadrugama i obezbijediti nadogradnju male opreme putem IPARD II; pilot-projekti ugovorne poljoprivrede; grantovi za hladnjače.	Razviti mehanizme zemljišnih fondova i izdavanja zemljišta u zakup; ulagati u obnovljive izvore energije i preradničke centre; praćenje porijekla (GI) za sireve; integrisani logistički centri.
Kosovo (povrće i mliječni proizvodi)	Uspostaviti proizvođačke grupe; IPA/IFAD krediti za malu opremu; pilot-modeli povezivanja farmara i prerađivača; male preradničke jedinice.	Pilot-projekti konsolidacije zemljišta sa ažuriranjem katastra; proširenje sistema navodnjavanja i solarnih sistema; sistemi sertifikacije i brendiranja; ulaganja u ruralne puteve.
Crna Gora (mliječni proizvodi)	Revitalizovati male zadruge; IPARD III podrška za muzne i rashladne jedinice; podrška malim mljekarskim prerađivačima; seoske tačke za otkup mlijeka.	Registrovati pašnjake i razjasniti prava korišćenja; mljekarski pogoni na obnovljive izvore energije; GI za tradicionalne sireve; hladni lanci i proširenje ruralnih puteva.

Sjeverna Makedonija (med)	Podržati zadruge u sektoru meda; grantovi za preradu zasnovanu na obnovljivoj energiji; promocija ugovorne poljoprivrede; centri za razvrstavanje i skladištenje.	Udruživanje zemljišta i dobrovoljna konsolidacija; unapređenje ruralne infrastrukture; praćenje porijekla i marketing geografskih oznaka (GI); regionalni logistički centri.
Srbija(crvena paprika/ajvar)	Unaprijediti upravljanje zadrugama; garancijski fondovi za opremu i kredite za mlade; proširenje ugovorne poljoprivrede za povrće i ajvar; rashladni tankovi i ruralni putevi.	Podsticaji za izdavanje zemljišta u zakup i konsolidaciju; obnova sistema navodnjavanja i oporuka energije iz otpada; primjena sistema GI za leskovački ajvar; preradnički pogoni i sistemi na obnovljive izvore energije.

Tabela 9. Kratkoročne i dugoročne mjere u ekonomskom aspektu po svakoj zemlji WB-6

Država	Kratkoročne (1–3 years)	Dugoročne (4–8 years)
Albanija (mliječni proizvodi)	Podržati formalizaciju porodičnih farmi; pokrenuti grantove za žene i mlade; obuke za zadruge; ojačati savjetodavne službe u ruralnim područjima za bezbjednost rada.	Institucionalizovati ruralno osiguranje; uspostaviti nacionalnu federaciju zadruga; integrisati rodnu ravnopravnost u poljoprivredni zakon i reformu nasljeđivanja zemljišta.
Bosna i Hercegovina (mliječni proizvodi)	Pružiti pravnu pomoć za formiranje zadruga; proširiti obuhvat savjetodavnih službi; pilot-projekti ruralnih penzionih i zdravstvenih shema.	Uskladiti sisteme socijalne zaštite među entitetima; uspostaviti stalnu ruralnu savjetodavnu akademiju; implementirati jedinstvene okvire za zadruge i rodnu ravnopravnost.
Kosovo (povrće i mliječni proizvodi)	Grantovi za poduzetništvo i inkubaciju usmjereni na mlade; mentorstvo za žene u agro-biznisu; jačanje	Integrisati kreditne linije za mlade i žene u nacionalne programe; uključiti indikatore socijalne inkluzije u IPARD; razviti zadružna udruženja sa tržišnom snagom.

	lokalnih proizvođačkih grupa.	
Crna Gora (mliječni proizvodi)	Promovisati kampanje fer-trade i bezbjednog rada; obučavati žene i mlade u preradi i marketingu mliječnih proizvoda; pilot-projekti proizvođačkih zadruga.	Uvesti centre za ruralni razvoj koji pružaju obuke i socijalnu zaštitu; konsolidovati mreže zadruga povezane sa PDO/PGI šemama.
Sjeverna Makedonija (med)	Osnovati udruženja pčelara; pružiti obuke iz liderstva, komunikacije i bezbjednosti; podsticati klubove mladih pčelara.	Institucionalizovati socijalne zadruge; integrisati udruženja pčelara u podršku usklađenu sa CAP-om; obezbijediti jednak pristup žena savjetodavnim službama i finansijama.
Srbija (crvena paprika/ajvar)	Ojačati proizvođačka udruženja; stručna obuka u agro-prehrambenom preduzetništvu; promovisati uključivanje sezonskih radnika.	Uspostaviti profesionalne zadruge sa statusom socijalnog preduzeća; integrisati jedinice za ruralnu socijalnu politiku unutar ministarstava radi održavanja inkluzije i praćenja radnih prava.

Tabela 10. Kratkoročne i dugoročne mjere u ekonomskom aspektu po svakoj zemlji WB-6

Država	Kratkoročne (1–3 years)	Dugoročne (4–8 years)
Albanija (mliječni proizvodi)	Pilot-jedinice za proizvodnju biogasa i kompostiranje za upravljanje stajnjakom; obuke o klimatski pametnom ishranjivanju i navodnjavanju; ponovna sjetva degradiranih pašnjaka i sadnja drveća za kontrolu erozije.	Uspostaviti nacionalni registar emisija staklenih gasova (GHG) u stočarstvu i program za biogas; proširiti obnavljanje pašnjaka na zaštićena područja; potpuno uskladiti sa EU Direktivom o nitratima i ciljevima Green Deal-a.

Bosna i Hercegovina (mliječni proizvodi)	Unaprijediti skladištenje stajnjaka i upravljanje hranljivim materijama kroz grant šeme na nivou entiteta; demonstrirati potencijal biogasa na velikim farmama; obučiti savjetodavno osoblje o klimatski pametnoj poljoprivredi (CSA).	Uspostaviti državne sisteme za ekološki monitoring zemljišta i vode; proširiti pogone za biogas i upravljanje otpadom; implementirati poljoprivredno-ekološke isplate za očuvanje biodiverziteta i skladištenje ugljika.
Kosovo (povrće i mliječni proizvodi)	Promovisati navodnjavanje po sistemu kap po kap i sakupljanje kišnice; obuke o kompostiranju stajnjaka i energetske efikasnosti; pokrenuti pilot-projekte malih obnovljivih izvora energije.	Integrirati upravljanje klimatskim rizicima u poljoprivrednu strategiju; izgraditi regionalne solarne i biogas klastere; proširiti infrastrukturu za navodnjavanje i kapacitet skladištenja vode kroz donatorsko finansiranje.
Crna Gora (mliječni proizvodi)	Pokrenuti planove upravljanja pašnjacima i veze sa ekoturizmom; podržati solarne rashladne sisteme za planinske mljekare; kampanje za podizanje svijesti o smanjenju otpada.	Uspostaviti nacionalnu šemu isplata za ekosistemске usluge; proširiti ulaganja u obnovljive izvore energije u planinskim područjima; integrirati sektor mliječnih proizvoda u strategiju prilagođavanja klimatskim promjenama.
Sjeverna Makedonija (med)	Promovisati biljne vrste za ishranu stoke pogodne za biodiverzitet i staništa oprašivača; obuke o organskom pčelarstvu i upravljanju klimatskim rizicima; pokrenuti ekološki monitoring flore i zemljišta.	Institucionalizovati zaštitu oprašivača i biodiverziteta unutar ekoloških šema usklađenih sa CAP-om; kreirati nacionalnu bazu podataka o zdravlju pčela i valorizaciji ekosistemskih usluga.

Srbija (crvena paprika/ajvar)	Unaprijediti energetska efikasnost u preradi i pakovanju; pilot-projekti reciklaže otpada i niskougljeničnog transporta; pratiti klimatske rizike za proizvodnju paprike.	Uvesti standarde zelene industrije za prerađivačke pogone; podržati integraciju obnovljivih izvora energije i označavanje ugljeničnog otiska za izvoz ajvara; obnoviti degradirano poljoprivredno zemljište kroz CAP ekološke šeme.
-------------------------------	---	---